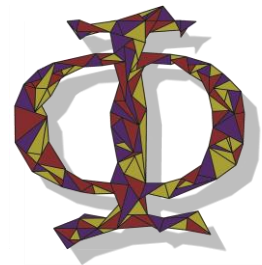

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ

Αλέξανδρος Ντόβας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης

Τριμελής Επιτροπή: Μαρία Χωριανοπούλου

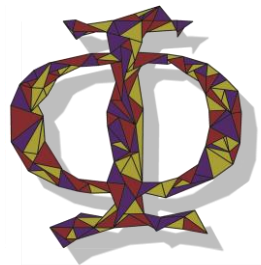
Γεώργιος Αραμπατζής

Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης

ΑΘΗΝΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Πρόγραμμα
Μεταπτυχιακών Σπουδών Φιλοσοφία, Κατεύθυνση Πολιτική Φιλοσοφία, Αλέξανδρος
Ντόβας, 2002, με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

**ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ**

Αλέξανδρος Ντόβας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ**

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης

Τριμελής Επιτροπή: Μαρία Χωριανοπούλου

Γεώργιος Αραμπατζής

Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης

ΑΘΗΝΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λέξεις κλειδιά	6
Περίληψη	6
Πρόλογος	8
Εισαγωγή	10
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	 11
Στωική φιλοσοφία και στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών.	
1.1 Συνοπτική παρουσίαση της Στωικής φιλοσοφίας.	11
1.1.1 Περίοδοι δράσης της Στοάς και επιδράσεις που δέχτηκε.	11
1.1.2 Γενικές αρχές της Στωικής φιλοσοφίας.	12
1.2 Λόγοι για τους οποίους οι ελληνιστικές φιλοσοφικές σχολές στράφηκαν από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία.	14
1.2.1 Στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθικοκεντρική-ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των ελληνιστικών σχολών.	14
1.2.2 Επίδραση της κατάλυσης της πόλης-κράτους στη στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών.	16
1.2.3 Επίδραση της αστάθειας που χαρακτηρίζει την εποχή μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στη στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών.	19
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	 21
Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο.	
2.1 Γενικότερη ανάλυση του φόβου του θανάτου.	21
2.2 Επιρροή προηγούμενων φιλοσοφιών στις θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για	22

τον θάνατο. Σκεπτικοί και Κυνικοί.	
2.3 Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στον θάνατο.	24
2.3.1 Ο θάνατος ως κάτι ενταγμένο στη λειτουργία της φύσης.	25
2.3.2 Ο φόβος του θανάτου: ένα πάθος τον έλεγχο του οποίου πρέπει να επιδιώκει ο Στωικός Σοφός.	27
2.3.3 Θέσεις των Στωικών φιλοσόφων απέναντι στον θάνατο και τη διαχείριση του φόβου του θανάτου.	28
2.3.4 Ιδεολογική συγγένεια των θέσεων του Σωκράτη για τον θάνατο με τις ιδέες περί θανάτου της Στωικής φιλοσοφίας.	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	50
Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στην αυτοκτονία.	
3.1. Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στην αυτοκτονία.	50
3.2 Θέσεις των Στωικών φιλοσόφων απέναντι στην αυτοκτονία.	53
3.3 Θέσεις των Επικούρειων απέναντι στην αυτοκτονία.	55
3.4 Θέσεις του Καντ απέναντι στην αυτοκτονία.	56
3.5 Η εύλογος «εξαγωγή» των Στωικών ως ευθανασία σήμερα	58
3.6 Συμβιβασμός αιτιοκρατίας και ελευθερίας της βούλησης .	58
	64
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
4.1 Στροφή της φιλοσοφίας από την πολιτική φιλοσοφία των Πλάτωνα και Αριστοτέλη στην εσωστρεφή ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων.	64
4.2 Στροφή της Στωικής φιλοσοφίας σε υπαρξιακά ζητήματα όπως είναι η αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου.	64
Επίλογος	68
Αναφορές	69

Λέξεις κλειδιά

Στωική φιλοσοφία, θάνατος, φόβος θανάτου, αυτοκτονία, ευθανασία,

Key Words

Stoic philosophy, death, fear of death, suicide, euthanasia

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε δύο ζητήματα. Το πρώτο ζήτημα ήταν η στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού από την πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στην ηθικοκεντρική-ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των ελληνιστικών σχολών και κατ' επέκταση του Στωικισμού, που αφορά πιο άμεσα την μελέτη.

Το δεύτερο ζήτημα το οποίο διερεύνησε η παρούσα μελέτη έχει να κάνει με τα ειδικότερα ενδιαφέροντα της φιλοσοφίας κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Καθώς η Στωική φιλοσοφία, ενεργώντας στο πλαίσιο των ελληνιστικών σχολών φιλοσοφίας, εστίασε την προσοχή της στο να παράσχει στον άνθρωπο βοήθεια στην αντιμετώπιση ζητημάτων της καθημερινότητας, στράφηκε στην αντιμετώπιση υπαρξιακών θεμάτων όπως είναι ο φόβος του θανάτου. Στο πλαίσιο αυτό, και ενεργώντας ως συμπαραστάτης στα υπαρξιακά ζητήματα όσων την ακολουθούσαν, η Στωική Φιλοσοφία ασχολήθηκε με την προετοιμασία του ανθρώπου για την άφοβη μετάβαση στον μεταθανάτιο κόσμο, πριν από τον χριστιανισμό, και με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι το έκανε ο Χριστιανισμός. Ο λόγος, δε, για τον οποίο οι Στωικοί άσκησαν τόσο ισχυρή επιρροή κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, και εξακολουθούν να επηρεάζουν ακόμα και σήμερα (όπου κείμενα του Σενέκα και το *Tà Eίς Έαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου μεταξύ άλλων, γνωρίζουν πολλές ανατυπώσεις), είναι το ότι καθόρισαν την ατομική ευθύνη στην κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Η Στωική φιλοσοφία δικαιολογούσε την εύλογο εξαγωγή από τη ζωή όταν μια μακρά ασθένεια προκαλούσε στον άνθρωπο αδυναμία να χρησιμοποιήσει τα όργανα του σώματός του. Διαφορετικά διατυπωμένο, όταν η υγεία ήταν διαρκώς επισφαλής, κατάσταση που οδηγούσε σε αδυναμία συμπεριφοράς στη βάση των κινήτρων της

λογικής. Στην περίπτωση αυτή, ο θάνατος μπορεί να είναι προτιμότερος από τη ζωή, και η αυτοχειρία ή «αυτο-ευθανασία» θα μπορούσε να δικαιολογηθεί.

Ο προβληματισμός αυτός της Στωικής αποτέλεσε την βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε ο προβληματισμός περί της δυνατότητας δικαιολόγησης της ευθανασίας, στην σημερινή εποχή.

Abstract

The present study explores two issues. The first issue is the shift of philosophical thought from the political philosophy of Plato and Aristotle to the moral-centric-anthropocentric philosophy of the Hellenistic schools and consequently of Stoicism, on which the study focuses more directly.

The second issue investigated by the present study has to do with the special interests of philosophy during the Hellenistic years. As Stoic philosophy, acting in the context of the Hellenistic schools of philosophy, focused its attention on providing man with help in dealing with everyday issues, he turned to dealing with existential issues such as the fear of death. In this context, and acting as a supporter of the existential issues of those who followed it, Stoic Philosophy dealt with the preparation of man for the fearless transition to the afterlife, before Christianity, and in a different way than Christianity did. The reason why the Stoics had such a strong influence during the Hellenistic period, and continue to influence even today (where Seneca's and Marcus Aurelius's texts, among others, are widely reprinted), is that they defined individual responsibility in the conquest of bliss. Stoic philosophy justified the reasonable extraction from life when a long illness made man unable to use the organs of his body. On the other hand, differently formulated when health was constantly precarious, a situation that led to a failure to behave on the basis of the motives of reason. In this case, death may be preferable to life and suicide or "self-euthanasia" could be justified.

This reflection of the Stoic was the basis on which the reflection on the possibility of justifying euthanasia was based, in the present era.

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία, με τίτλο «Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο και την αυτοκτονία», εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, του Τμήματος Φιλοσοφίας, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στην Κατεύθυνση Πολιτική Φιλοσοφία, υπό την επίβλεψη του Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Ευάγγελου Πρωτοπαπαδάκη.

Η επιλογή του θέματος οφείλεται κατ' αρχήν στην αγάπη μου για τη Στωική Φιλοσοφία, σε συνδυασμό με τον έντονο προβληματισμό μου για το θέμα της ευθανασίας, κυρίως με τη μορφή της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας. Κατά τη διάρκεια των παραδόσεων του μαθήματος «Ανθρώπινα Δικαιώματα και Βιοηθική», είχα την ευκαιρία να κάνω μια ιδιαίτερα εποικοδομητική συζήτηση με τον κ. Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη για το ζήτημα της ευθανασίας με τη μορφή της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας. Το ερώτημα το οποίο είχα θέσει αφορούσε τους λόγους που εμποδίζουν να αναγνωριστεί το δικαίωμα στην ευθανασία ως δικαίωμα του επώδυνα θνήσκοντος ασθενούς, στο οποίο να αντιστοιχεί η υποχρέωση του θεράποντος ιατρού να την παράσχει. Αυτό αφορά κυρίως τη χώρα μας αλλά και πολλές άλλες χώρες. Σε ορισμένες χώρες έχουν γίνει βήματα προόδου προς τον σεβασμό της αυτονομίας και αξιοπρέπειας του ασθενούς, και η ενεργητικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία είναι πλέον καθιερωμένη πρακτική.

Στη συνέχεια βρήκα ενδιαφέρον το γεγονός ότι, στον πυρήνα της, η Στωική Φιλοσοφία κήρυττε την άφοβη στάση του ανθρώπου απέναντι στον θάνατο και έβλεπε θετικά σε κάποιες περιπτώσεις την εύλογη εξαγωγή του ανθρώπου από τη ζωή. Μία από τις περιπτώσεις αυτές ήταν *«όταν η υγεία ήταν για πάντα επισφαλής, με αποτέλεσμα τα κίνητρα της λογικής να μην μπορούν πλέον να τηρούνται»*, όπου θα μπορούσε κάποιος να προτιμήσει τον θάνατο από τη ζωή.¹ Η περίπτωση αυτή πλησιάζει την ιδέα της ιατρικά

¹Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, "Ευθανασία:Το σημαντικότερο πρόβλημα της βιοηθικής", *Βιοηθικά*, 4 (2) Σεπτέμβριος

(ενεργητικά) υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, η οποία με ενδιέφερε, ως θέμα προς διερεύνηση.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη, καταρχήν για τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παραδόσεις του στο μάθημα «Ανθρώπινα Δικαιώματα και Βιοηθική» του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, του Τμήματος Φιλοσοφίας, του Ε.Κ.Π.Α. Υπήρξαν αφορμή για γόνιμο προβληματισμό που οδήγησε και στο θέμα της υπό κρίση μελέτης. Τον ευχαριστώ επίσης διότι ανέλαβε την εποπτεία της διπλωματικής μου και για όλη την συνεργασία μας κατά την διάρκεια συγγραφής της. Ευχαριστώ την Διδάκτορα Φιλοσοφίας στο Ε.Κ.Π.Α. κ. Μαρία Χωριανοπούλου, για όλη την συνεργασία μας από την εγγραφή στο Μεταπτυχιακό μέχρι και σήμερα. Τέλος ευχαριστώ τον υποψήφιο Διδάκτορα Πολιτικής Φιλοσοφίας κ. Γιώργο Παπαοικονόμου, για τις ιδιαίτερα εποικοδομητικές συζητήσεις τις οποίες κάναμε, κατά την διάρκεια της συγγραφής της υπό κρίση μελέτης.

Εισαγωγή

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού από την πλατωνική και αριστοτελική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων. Αναφέρονται οι παράγοντες που οδήγησαν στη στροφή αυτή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναδεικνύονται οι θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο. Προς τούτο, αξιοποιούνται διασωθέντα συναφή έργα κάποιων Στωικών φιλοσόφων.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για την αυτοκτονία. Προς τούτο, αξιοποιούνται διασωθέντα συναφή έργα κάποιων μεμονωμένων Στωικών φιλοσόφων. Αναλύεται επίσης και το πώς συμβιβάζεται η στωική αιτιοκρατία με την ελευθερία της βούλησης, με την τελευταία να αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την αυτοκτονία. Παρουσιάζεται δε και η θέση της Στωικής φιλοσοφίας για εύλογο εξαγωγή ως προπομπός της σύγχρονης προσπάθειας θεμελίωσης του δικαιώματος στην ευθανασία.

Τέλος στα συμπεράσματα γίνεται σύντομη ανάλυση της στροφής της φιλοσοφίας από την πολιτική φιλοσοφία των Πλάτωνα και Αριστοτέλη, στην εσωστρεφή ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων. Επίσης γίνεται σύντομη ανάλυση της ενασχόλησης της Στωικής φιλοσοφίας με υπαρξιακά ζητήματα όπως είναι η αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου.

.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Στωική φιλοσοφία και στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθικοκεντρική-ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των ελληνιστικών σχολών.

1.1.Συνοπτική παρουσίαση της Στωικής φιλοσοφίας

Ελληνιστική ονομάζεται η περίοδος του ελληνόφωνου κόσμου της αρχαιότητας κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας, το τελευταίο υπόλειμμα της οποίας εξαφανίστηκε με τη ρωμαϊκή προσάρτηση της Αιγύπτου. Η ελληνιστική περίοδος αρχίζει με τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. και τελειώνει με την ήττα του Μάρκου Αντώνιου από τον Οκταβιανό στη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ. Στη διάρκεια των τριών αυτών αιώνων αναπτύχθηκαν τα φιλοσοφικά συστήματα του Στωικισμού, του Σκεπτικισμού και του Επικουρισμού. Ο Στωικισμός υπήρξε η σημαντικότερη φιλοσοφική σχολή στην ελληνιστική φιλοσοφία και αυτή που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση τόσο κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων όσο και στους αιώνες που ακολούθησαν. Η Στωική Φιλοσοφία κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων άσκησε τεράστια επιρροή, σε πλατιά λαϊκά στρώματα, καθορίζοντας την ηθική μεγάλου μέρους της κοινωνίας. Οι ιδέες της εν λόγω φιλοσοφικής σχολής έχουν σημαντική επίδραση μέχρι και σήμερα, με τα βιβλία του Μάρκου Αυρήλιου, του Σενέκα και του Επίκτητου να γνωρίζουν πολλές ανατυπώσεις και να προσελκύουν αξιόλογο μερίδιο του αναγνωστικού κοινού.

1.1.1 Περίοδοι δράσης της Στοάς και επιδράσεις που δέχτηκε.

Η δράση της Στοάς καλύπτει χρονικό διάστημα έξι αιώνων και χωρίζεται σε τρεις περιόδους: την αρχαία, τη μέση και τη νεότερη Στοά. Η αρχαία Στοά καλύπτει το χρονικό διάστημα από τον τέταρτο έως και τον δεύτερο αιώνα π.Χ. και στο πλαίσιο της έδρασαν ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης από την Άσσο της Τρωάδος, και ο Χρύσιππος από την Κιλικία. Η μέση Στοά ανέπτυξε δράση από τον δεύτερο ως τον πρώτο αιώνα π.Χ. και στο πλαίσιο της πρωταγωνίστησαν ο Παναίτιος ο Ρόδιος και ο Ποσειδώνιος από την Απάμεια. Η νεότερη Στοά ανέπτυξε δράση από τον πρώτο ως τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. και εκπροσωπήθηκε από τον Σενέκα, τον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο. Ολοκληρωμένα έργα σώθηκαν μονάχα από τους στοχαστές που ανήκουν στη νεότερη

Στοά. Για την αρχαία και τη μέση Στοά μπορούμε να βασιστούμε μόνο σε αποσπάσματα που βρίσκουμε σε μεταγενέστερους συγγραφείς.

Ο Στωικισμός από το ξεκίνημα δανείστηκε στοιχεία από τη σύγχρονή του και παλαιότερη φιλοσοφία. Κατά τον Ν. Α. Ματσούκα αποτελεί συμπύκνωση όλων σχεδόν των προηγούμενων φιλοσοφιών, εντούτοις διατηρεί σημαντική πρωτοτυπία, εκλαϊκεύεται, εύκολα διαδίδεται και εισχωρεί σε κάθε κοινωνική τάξη.² Οι Στωικοί επηρεάστηκαν τόσο από τους Κυνικούς, συμπληρώνοντας ωστόσο και μεταμορφώνοντας την Κυνική φιλοσοφία, όσο και από τον Σωκράτη. Κατά τον Χέγκελ (G.W.F. Hegel) «ο Στωικισμός εμφανίζεται στην αρχή ως αντήχηση και τελειοποίηση του Κυνισμού».³ Δέχτηκαν επίσης επιρροές και από φιλοσοφίες όπως η Μεγαρική, στοιχεία της διαλεκτικής της οποίας ενσωμάτωσαν στη Στωική φιλοσοφία. Για τη μεταφυσική τους θεωρητική θεμελίωση, οι Στωικοί στράφηκαν υρίως στον Ηράκλειτο και τον Δημόκριτο. Ο Ζήνωνας επηρεάστηκε από τον Σωκράτη είτε απευθείας είτε από τη μεταφορά της διδασκαλίας του Σωκράτη από τους επιγόνους του.⁴ Στον πρώιμο Στωικισμό συναντάμε δόγματα που αντλούν την έμπνευσή τους από τον Αριστοτέλη. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ούτε η πρωτοτυπία της Στοάς ούτε του Ζήωνα. Τόσο ο Ζήνωνας όσο και οι διάδοχοί του πρότειναν πρωτότυπες θεωρίες και η Στωική σύνθεση έχει τελικά έναν εντελώς δικό της, διαφοροποιημένο από προγενέστερα και σύγχρονα ρεύματα, χαρακτήρα.

1.1.2 Γενικές αρχές της Στωικής φιλοσοφίας

Οι Στωικοί χώριζαν τη φιλοσοφία σε τρία μέρη. Στη Λογική, τη Φυσική ή Φιλοσοφία της Φύσης και την Ηθική. Βασική αρχή της Στωικής Φιλοσοφίας είναι η πίστη στη λογικότητα. Πηγή της ανθρώπινης λογικότητας είναι ο Συμπαντικός Λόγος, ο οποίος προέρχεται από το Σύμπαν ως λογικά οργανωμένο οικοδόμημα. Ο λόγος είναι η ενυπάρχουσα αιτία όλων των πραγμάτων. Κάθε άνθρωπος έχει το δικό του ηγεμονικό και όταν ο άνθρωπος είναι ώριμος το ηγεμονικό του είναι λογικό. Στη λογικότητα, η οποία είναι απόρροια και αναπόσπαστο μέρος της ενεργητικής αρχής που ενυπάρχει στο σύμπαν, περιλαμβάνεται η ικανότητα του ανθρώπου να σκέπτεται, να κάνει σχέδια και

² Ελένη Α. Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011), σ. 22. Αναφορά της κ. Καραμπατζάκη στον Ν.Α. Ματσούκα.

³ G.W.F. HEGEL, Επίκτητος Διατριβή Α', Μετάφραση Ι.Σ. Χριστόδουλου Δ-Ν Ιωάννιδου, φιλοσοφία των Στωικών, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002) σ. 22.

⁴ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 183.

να εκφράζει με λέξεις αυτό που σκέπτεται.⁵ Οι Στωικοί επίσης πίστευαν και στο καθολικό, στον καθολικό σκοπό. Κάθε ον για αυτούς υπακούει σε έναν λόγο. Και ο λόγος κάθε ατόμου υπακούει στον καθολικό λόγο ο οποίος είναι ο ίδιος ο κόσμος.⁶ Οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους λογικά και κοινωνικά όντα και γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι. Για τα λογικά όντα αξία έχει μόνο ό,τι είναι σύμφωνο με τη λογική, αγαθό είναι μόνο η αρετή και σε αυτή συνίσταται η ευδαιμονία τους, χωρίς να εξαρτάται από άλλο όρο.⁷ Ο Στωικισμός πρότεινε έναν τρόπο ζωής κατά τον οποίο η εσωτερική ευδαιμονία του ανθρώπου να μην μπορεί να επηρεαστεί από εξωτερικούς παράγοντες, κοινωνικές συμβάσεις ή μεταστροφές της τύχης. Η αδιαφορία για καθετί εξωτερικό και η θεώρηση της ανθρώπινης λογικότητας ως μοναδικής πηγής της ανθρώπινης ευδαιμονίας, ο κοσμοπολιτισμός και ο ηθικός ιδεαλισμός — όλα τούτα καθορίζουν από κοινού τη φυσιολογία της Στωικής φιλοσοφίας σε όλα τα χρόνια της ανάπτυξής της.⁸

Ο Στωικισμός αρνείται την ύπαρξη μη υλικών όντων στον κόσμο. Πραγματικό είναι μόνο ό,τι αποτελείται από ύλη. Η ύλη *«μορφοποιείται και κινείται μόνο με την ενέργεια του συμπαντικού φυσικού λόγου»*.⁹ Οι μόνες, μη υλικές, αποδεκτές οντότητες στο υλικό Σύμπαν των Στωικών είναι ο χρόνος, ο χώρος και οι σημασίες των παραστάσεων που προσλαμβάνουμε. Για να υπάρχει κάτι πρέπει να έχει τη δυνατότητα είτε να υποστεί είτε να προκαλέσει μια μεταβολή στο περιβάλλον του — και αυτή τη δυνατότητα την έχουν μόνο ενσώματα αντικείμενα. Ο Ζήνων έφτασε, δε, στο σημείο να αναγνωρίζει ενσώματη διάσταση ακόμα και στον νου. Χρησιμοποίησε το επιχείρημα ότι, αν ο νους ήταν ασώματος, δεν θα μπορούσε να ενεργεί.¹⁰ Ο Θεός για τους Στωικούς δεν είναι κάτι ξεχωριστό από τον κόσμο, είναι η ψυχή του κόσμου και ο καθένας μας περιέχει μέρος από το θείο πυρ. Ό,τι βρίσκεται στο σύμπαν είναι μέρος της φύσης.¹¹ Και η ζωή του ατόμου είναι καλή εφόσον βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση. Σκοπός της ζωής του ανθρώπου είναι η πλήρης αρμονία ανάμεσα στις πράξεις του και στην πραγματική

⁵ Στο ίδιο, σ. 203.

⁶ G.W.F. HEGEL., *Επίκτητος Διατριβή Α΄*, Μετάφραση Ι.Σ.Χριστόδουλου Δ-Ν Ιωάννιδου, φιλοσοφία των Στωικών, (Θεσσαλονίκη:Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002) σ. 30.

⁷ Τσέλλερ-Νεστελε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση από την δέκατη Τρίτη έκδοση Χ.Θεοδωρίδη, (Αθήνα: Βιβλιοποιείον της «Εστίας», 2018).σ. 280.

⁸ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση,(Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,1990) , σ. 183.

⁹ Ελένη Α. Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμεινός ή Ρόδιος, *Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη*, (Θεσσαλονίκη:Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011) σ. 25.

¹⁰ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση,(Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,1990) σ. 246.

¹¹ Μπέρτραντ Ράσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α΄*, μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος,(Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) , σ. 427.

πορεία των γεγονότων. Για τη συνοχή του Στωικισμού είναι σημαντική η ιδέα ότι τα φυσικά γεγονότα έχουν τόσο ισχυρή αιτιακή σχέση μεταξύ τους ώστε να μπορούν να οικοδομήσουν ένα λογικό σύνολο προτάσεων που να επιτρέπει στον άνθρωπο να ζήσει μια ζωή σύμφωνη με τη φύση ή τον Θεό.¹² Στη ζωή του ανθρώπου η αρετή είναι το μόνο αγαθό. Τα πλούτη και κάθε υλικό αγαθό δεν έχουν καμία αξία. Εφόσον η αρετή εξαρτάται από τη θέληση του ανθρώπου, κάθε καλό ή κακό στη ζωή του εξαρτάται μόνο από τον ίδιο.

1.2 Λόγοι για τους οποίους οι ελληνιστικές φιλοσοφικές σχολές στράφηκαν από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθικοκεντρική-ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των ελληνιστικών σχολών.

1.2.1 Στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών

Οι ελληνιστικές σχολές, και κατ' επέκταση η Στωική Φιλοσοφία η οποία ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους από την πολιτική θεωρία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στην καλλιέργεια της ηθικής φιλοσοφίας, επικεντρωνόμενες στην προσπάθεια του ανθρώπου για ενάρετο βίο, κατάκτηση της εσωτερικής γαλήνης, της αταραξίας και της αλυπίας. Από την αναζήτηση της ιδανικής διακυβέρνησης η οποία θα διασφαλίσει την ευημερία του κοινωνικού συνόλου, εστίασαν στην αναζήτηση της αρετής, της αταραξίας και της αλυπίας για το άτομο. Μετά τον Αριστοτέλη, παρατηρείται στους φιλοσόφους μια δυσθυμία και μια τάση απομάκρυνσης και ανεξαρτητοποίησης από τον κόσμο, ο οποίος πλέον θεωρείται κακός. Ταυτόχρονα, με τη στροφή στην αναζήτηση της ευτυχίας στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου, ανεξάρτητα από εξωτερικούς παράγοντες, η φιλοσοφία κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων έγινε προσιτή σε πλατύτερους κύκλους, έπαψε να αφορά μια αριστοκρατία του πνεύματος. Η φιλοσοφία γίνεται κατάκτηση του απλού λαού και ζητά να αντικαταστήσει τη λαϊκή θρησκεία, *«οι παραστάσεις της οποίας γίνονται πλέον ακατάληπτες»*.¹³ Κατά τον Τσέλλερ η φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων έχασε τους αριστοκρατικούς αντιπρόσωπους που είχε την εποχή των Προσωκρατικών, κέρδισε όμως τεράστια επιρροή στη ζωή πλατύτερων κύκλων. Η στροφή από την πολιτική φιλοσοφία στην

¹² Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 180.

¹³ Τσέλλερ-Νεστελε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση από την δέκατη Τρίτη έκδοση Χ.Θεοδωρίδη, (Αθήνα: Βιβλιοπολείον της «Εστίας», 2018) σ265.

ηθική φιλοσοφία κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, οφείλεται κυρίως σε δύο αιτίες. Πρώτη αίτια ήταν η κατάρρευση της πόλης-κράτους, με τις επιπτώσεις που αυτή είχε στην ψυχολογία των πολιτών των πόλεων-κρατών, οι οποίοι όφειλαν, πλέον, να προσαρμοστούν στις νέες «κοσμοπολιτικές» συνθήκες. Και στη συνέχεια, η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα, που προκλήθηκαν από το κενό που άφησε ο θάνατος του Μεγάλου Αλέξανδρου, και οι μάχες και αναταραχές που ακολούθησαν προκειμένου να υπάρξει διαδοχή του. Στο σημείο αυτό της ελληνιστικής περιόδου, ταυτόχρονα με την κατάρρευση της πόλης-κράτους, αρχίζει και η προετοιμασία και το ενδιαφέρον του Χριστιανισμού για τον μεταθανάτιο κόσμος.

Πριν όμως γίνει ανάλυση του ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου στο οποίο έδρασαν οι ελληνιστικές σχολές, θα γίνει σύντομη αναφορά σε απόψεις στοχαστών για τη στροφή του ενδιαφέροντος των ελληνιστικών σχολών φιλοσοφίας από την πολιτική φιλοσοφία στην παρηγορητική της ύπαρξης φιλοσοφία. Κατά τον Α.Α. Λονγκ, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του στωικισμού και του επικουρισμού δεν ήταν πλέον η ευημερία του κοινωνικού συνόλου, μέσω της πολιτικής και της αναμόρφωσης των νόμων, αλλά η προσωπική ευημερία και αυτοβελτίωση του ατόμου.¹⁴ Ο Τσέλλερ, στο βιβλίο του *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, περιγράφει την κατάπτωση της ηθικής ζωής και τον πολιτικό ξεπεσμό, στοιχεία που οδήγησαν κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων στη στροφή της φιλοσοφίας από την επιστημονική μελέτη του κόσμου στην εξασφάλιση για το άτομο «*ασύλου από τις δοκιμασίες της ζωής*».¹⁵ Άλλωστε, το κίνητρο του ιδρυτή της Στωικής φιλοσοφίας, του Ζήνωνα από το Κίτιο, να στραφεί στη φιλοσοφία ήταν η ανάγκη να βρει κάτι που να στηρίζει σταθερά την προσπάθειά του για ηθική ζωή. Αυτό που αποζητούσε ο Ζήνων και οι αρχικοί υποστηρικτές του στωικισμού ήταν να κάνουν τον άνθρωπο ευτυχισμένο με βάση την αρετή του, ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες. Ο Νίκος Δήμου, στο βιβλίο του *Ο Έλληνας Βούδας*, αναφερόμενος στους ελληνιστικούς χρόνους σημειώνει ότι η ελληνική φιλοσοφία απέκτησε βάθος και πρωτόγνωρη εσωτερικότητα.¹⁶ Το άτομο διεκδίκησε τον προσωπικό του δρόμο προς τη λύτρωση και η φιλοσοφία άγγιξε το μεγάλο πλήθος. Η ελληνιστική σκέψη μετέφερε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της φιλοσοφίας από την

¹⁴ Α.Α.Λονγκ, *Επικτήτος ο Δρόμος για την Ελευθερία*, Η πυξίδα των Στωικών, (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα, 2019).σ. 17.

¹⁵ Βλ. υποσημείωση 13.

¹⁶ Νίκος Δήμου, *Ο Έλληνας Βούδας*, (Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, 1984).σ83.

αναζήτηση της αλήθειας σε στοχασμό παρηγορητικό της ύπαρξης, μέσω της αταραξίας, της γαλήνης και της αλυπίας.

Μια σειρά από γεγονότα και ιστορικές συγκυρίες στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής (323 π.Χ.-30 π.Χ.), τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια, οδήγησαν στην ανασφάλεια, τον φόβο και την αβεβαιότητα των ανθρώπων. Οι ελληνιστικές σχολές φιλοσοφίας έστρεψαν το ενδιαφέρον τους από την θεωρητική-επιστημονική μελέτη του κόσμου στη δυνατότητα επίλυσης καθαρά πρακτικών θεμάτων, προσπαθώντας να βοηθήσουν το άτομο να αντιμετωπίσει τις καθημερινές δοκιμασίες της ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, οι ελληνιστικές φιλοσοφικές σχολές, Στωικοί-Επικούρειοι-Σκεπτικοί, μετέφεραν το ενδιαφέρον τους στο πώς ο άνθρωπος θα εστιάσει στην κατάκτηση της ευδαιμονίας ανεξάρτητα από τους εξωτερικούς παράγοντες. Στο πώς θα μείνει ανεπηρέαστος από τα εξωτερικά γεγονότα και θα εστιάσει στη διαχείριση των υπαρξιακών του ζητημάτων, κεντρικό ρόλο στα οποία κατέχει διαχρονικά ο φόβος του θανάτου. Η Στωική θεωρία προέτρεπε το άτομο σε ανεξαρτητοποίηση από τα εξωτερικά γεγονότα και σε στροφή στη μελέτη και ανάπτυξη του εσωτερικού του κόσμου, ως τρόπου αντίδρασης σε ένα ρευστό, ανασφαλές και αβέβαιο εξωτερικό περιβάλλον.

1.2.2 Επίδραση της κατάλυσης της πόλης-κράτους στη στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών

Κομβικό σημείο στην αλλαγή αναζήτησης από τη φιλοσοφία και τη στροφή της από την πολιτική φιλοσοφία προς την ανάπτυξη του εσωτερικού κόσμου, είναι η εξαφάνιση της πόλης-κράτους.¹⁷ Η κατάλυση της πόλης-κράτους συνδέεται χρονικά με τη δράση των βασιλέων της Μακεδονίας Φιλίππου και Αλεξάνδρου οι οποίοι τερμάτισαν την περίοδο των ελληνικών ελεύθερων πόλεων-κρατών. Ο Μέγας Αλέξανδρος συντέλεσε στην υπονόμευση των αξιών που είχαν εδραιωθεί στις πόλεις-κράτη. Η κατάλυση της πόλης-κράτους είχε θετικά και αρνητικά στοιχεία. *Θετικά* μπορεί να ειπωθεί η κατάλυση της πόλης-κράτους διότι υπαγορεύει την ορθόδοξη στωική θέση για μια παγκόσμια φιλοσοφία η οποία αντιμετωπίζει όλους τους ανθρώπους σαν αδέρφια, που έχουν από κοινού την ικανότητα να συλλογίζονται λογικά.¹⁸ Ο Μάρκος Αυρήλιος, στο πλαίσιο του

¹⁷Μπέρτραντ Ράσελ, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ. 392.

¹⁸Κόλμαν Τζάνετ, Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2005) σ. 483.

στωικού κοσμοπολιτισμού, αντιμετώπιζε το σύμπαν ως «ένα σύνολο στο οποίο ενυπάρχει συνοχή, ως ένα ζωντανό ον που εμπεριέχει μία ενιαία ουσία και μία ψυχή». Για τον Μάρκο Αυρήλιο, «γενέτειρα πόλη και πατρίδα του ως Αντονίνου ήταν η Ρώμη, ως ανθρώπου ο κόσμος όλος». Αυτό προϋπέθετε σύνδεση των ανθρώπων του κόσμου με μια «υπερκείμενη κοσμολογική νομοτέλεια του σύμπαντος» την οποία όλοι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως πολιτισμού στον οποίο ανήκουν μπορούν να αντιληφθούν με τον ίδιο τρόπο.

Αρνητικά μπορεί να ειπωθεί η κατάλυση της πόλης-κράτους όταν λάβει κανείς υπόψη του ότι η πόλη-κράτος παρείχε στον πολίτη μια αίσθηση πίστης στους συμπολίτες του, καθώς τους ένωναν στοιχεία που προσιδιάζουν σε κοινότητα, όπως και σχέσεις αλληλεγγύης. Η μετάβαση από την ασφάλεια της πόλης-κράτους σε μια πιο οικουμενική εκδοχή πολιτικής διακυβέρνησης, δημιούργησε στους πολίτες αισθήματα ανασφάλειας και κοινωνικής αβεβαιότητας. Η ηθική του Αριστοτέλη προϋπέθετε ως βάση για την ύπαρξη, λειτουργία και ανάπτυξή της, μια πόλη-κράτος όπως η Αθήνα.¹⁹ Πέρα από την ανασφάλεια που προκάλεσε η κατάργηση του θεσμού της πόλης-κράτους, οι φιλόσοφοι που έζησαν στα ελληνιστικά χρόνια ένιωσαν και πιο περιορισμένοι σαν ανθρώπινα όντα, από τους ανθρώπους που έζησαν όσο ακόμα η πόλη κράτος μπορούσε να εμπνεύσει πίστη και αλληλεγγύη.²⁰ Όταν η πολιτική εξουσία περιήλθε στους Μακεδόνες, οι φιλόσοφοι έχασαν το ενδιαφέρον τους για τον πολιτικό στοχασμό και έστρεψαν την αναζήτησή τους στο ζήτημα της ατομικής αρετής και λύτρωσης. Οι πολιτικοί αγώνες οι οποίοι συνεχίστηκαν στις παλιές πόλεις-κράτη, απέκτησαν τοπικό χαρακτήρα και έχασαν τη σημασία τους από τη στιγμή που ολόκληρη η Ελλάδα βρισκόταν κάτω από την απειλή των μακεδονικών στρατευμάτων. Μέχρι τον Αριστοτέλη οι Έλληνες φιλόσοφοι, παρά τη διαμαρτυρία τους για ορισμένα θέματα, δεν διακατέχονταν από απελπισία για το μέλλον του κόσμου, ούτε θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανήμπορους να οραματιστούν ένα καλύτερο αύριο και να βοηθήσουν στη θεωρητική θεμελίωση για την επίτευξή του.

Από μια εποχή ελληνικού πολιτικοκεντρισμού οι πολίτες πέρασαν στον κοσμοπολιτισμό. Το πέρασμα από την ασφάλεια της πόλης-κράτους σε μια παγκόσμια πολιτεία, ενέτεινε το αίσθημα του ατομισμού και στη συνέχεια δημιούργησε συναισθήματα αλλοτρίωσης και κοινωνικής αβεβαιότητας. Τα αισθήματα αυτά κλήθηκε να τους βοηθήσει να διαχειριστούν η φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων. Η φιλοσοφία

¹⁹ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 20.

²⁰ Βλ. υποσημείωση 17.

μετατράπηκε σε μια σταθερή βάση ηθικής, προσφέροντας καταφύγιο στις δοκιμασίες του βίου. Η πόλη-κράτος έδινε στον πολίτη την ασφάλεια του να ανήκει σε μια κλειστή ομοιογενή κοινότητα, στην οποία μπορούσε να λαμβάνει μέρος στη λήψη αποφάσεων που τον αφορούν. Το άτομο αποδεσμεύτηκε από τα ομοιογενή πολιτικά και κοινωνικά όρια της πόλης-κράτους, τα οποία και διαμόρφωναν την πολιτική και κοινωνική του συμπεριφορά. Στη συνέχεια αποδεσμεύτηκε και η ηθική του ατόμου από την ηθική δέσμευση που του δημιουργούσε το να βρίσκεται στην ομοιογενή κοινότητα της πόλης-κράτους.²¹ Ο πολίτης όφειλε να προσαρμοστεί σε πολυεθνικά και πολυπολιτισμικά κράτη και στην διαρκώς επιθετική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η νέα αυτή πραγματικότητα προκαλούσε αβεβαιότητα και ανασφάλεια. Τα φιλοσοφικά ρεύματα τα οποία έδρασαν κατά την ελληνιστική εποχή, Στωικοί-Επικούρειοι-Σκεπτικοί, κλήθηκαν να βοηθήσουν τον άνθρωπο να διαχειριστεί τα αισθήματα αυτά. Η διδασκαλία των ελληνιστικών σχολών απευθυνόταν σε κουρασμένους και απογοητευμένους ανθρώπους και είχε στόχο να στηρίξει την καθημερινότητά τους. Οι άνθρωποι της ελληνιστικής εποχής είχαν έντονη ανάγκη από αίσθημα ταυτότητας και ηθικής καθοδήγησης, και την ανάγκη αυτή συνέντρεξαν ο Στωικισμός και ο Επικουρισμός. Κάθε θεωρία στην ελληνιστική περίοδο αποσκοπούσε να απαλύνει την ψυχική ταλαιπωρία. Ο δρόμος που πρότειναν ήταν της απάθειας, της αταραξίας και της αποχής. Της καλλιέργειας της εσωτερικής ελευθερίας και του κοσμοπολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο Στωικισμός εστίασε αφενός στη διατήρηση της ψυχικής ηρεμίας απέναντι στις αντιξοότητες που παρουσιάζονται στη ζωή, αφετέρου στον έλεγχο και τη διαχείριση των αισθημάτων φόβου του ανθρώπου. Η περισσότερο καθοριστική διαχείριση φόβου στη ζωή του ανθρώπου είναι η διαχείριση του φόβου του θανάτου.²²

Η ιστορική πραγματικότητα η οποία αναλύθηκε στην προηγούμενη παράγραφο χαρακτηριζόταν από ευμετάβλητες και εξαιρετικά απρόβλεπτες συνθήκες ζωής. Η ελληνορωμαϊκή εποχή ήταν εποχή ανασφάλειας και αγωνίας. Στις συνθήκες αυτές η φιλοσοφία του Στωικισμού κλήθηκε να δώσει στους ανθρώπους μια σταθερά, έναν τρόπο αντιμετώπισης μιας ρευστής και αβέβαιης καθημερινότητας. Μέσα στους σκοπούς της Στωικής φιλοσοφίας ήταν η διαφύλαξη της ψυχικής ηρεμίας από ταραχές που προκαλούσαν υπαρξιακά προβλήματα όπως ο φόβος του θανάτου.²³ Παρότι ο

²¹ Ελένη Α. Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος, 2011) σ.19.

²² Στο ίδιο, σ. 20.

²³ Στο ίδιο, σ. 24.

Στωικισμός εστίαζε στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, ο Στωικός σοφός δεν απείχε από τα κοινά. Ήταν στωικό αξίωμα ότι ο σοφός θα λάβει μέρος στην άσκηση της πολιτικής.²⁴ Η ηθική της Στοάς επέτασσε ζωή εντός της κοινωνίας και όχι το «λάθε βιώσας» που πρόσβευε ο επικουρισμός. Χαρακτηριστικό παραδείγμα αυτής της στάσης είναι το γεγονός ότι ο μαθητής του Ζήνωνα και του Κλεάνθη Σφαίρος έγινε σύμβουλος του Σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη, ενώ δεν πρέπει βέβαια να ξεχνούμε ότι ο σημαντικός Στωικός φιλόσοφος Μάρκος Αυρήλιος ήταν αυτοκράτορας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η συζητούμενη στροφή από την πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία, ήταν περισσότερο ζήτημα διαβάθμισης. Εξάλλου, κατά τη διάρκεια της περιόδου όπου μεσουρανούσαν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, υπήρχε ενδιαφέρον και για την ηθική του ατόμου. Από την άλλη πλευρά, κατά την τρίτη περίοδο της Στωικής φιλοσοφίας, οι όψιμοι Στωικοί είχαν ασχοληθεί με την πολιτική της Ρώμης.

1.2.3 Επίδραση της αστάθειας που χαρακτηρίζει την εποχή μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στη στροφή της φιλοσοφίας από την πλατωνική και αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών

Ανασφάλεια και αναστάτωση προκάλεσαν, επίσης, και οι ιστορικές συγκυρίες της ελληνιστικής εποχής (323 π.Χ.-30 π.Χ.). Τέτοιες συγκυρίες ήταν η επικράτηση των Μακεδόνων και οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία ενός αχανούς κράτους, το οποίο μετά τον θάνατό του είχε βυθιστεί στο χάος από την έλλειψη ενός ικανού διαδόχου. Δεν υπήρξε ηγέτης με αρκετή δύναμη για να αποκτήσει σταθερή υπεροχή έναντι των υπολοίπων διαδόχων της εξουσίας που άφησε ο Μέγας Αλέξανδρος. Ούτε αρχή αρκετά ισχυρή για να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή. Οι ελεύθεροι εργάτες, αν ήταν νέοι και με γυμνασμένο σώμα, έβρισκαν απασχόληση ως μισθοφόροι. Για έναν πολέμαρχο ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο να διαλύσει τον στρατό του διότι είτε οι μισθοφόροι στρατιώτες του θα στρέφονταν εναντίον του είτε θα κινδύνευε από τους άλλους μισθοφορικούς στρατούς. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα να μην υπάρχει ορατός χρονικός ορίζοντας ερχομού της ειρήνης. Υπήρχε κοινωνική δυσαρέσκεια και διάχυτος φόβος για ξέσπασμα εξεγέρσεων. Διαμάχες και πόλεμοι μεταξύ των δυναστειών που διαδέχτηκαν τον Μέγα Αλέξανδρο, οδήγησαν σύντομα στην αποσύνθεση του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας του. Οι αγώνες

²⁴ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 186.

μεταξύ των Μακεδόνων στρατηγών για τη διαδοχή, δεν ήταν αγώνες για θέματα αρχών, αλλά επρόκειτο για διανομή εδαφών, μεταξύ ανταγωνιστών τυχοδιωκτών. Ο Μπέρτραντ Ράσσελ στην *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας* αποτυπώνει την ηθική έκπτωση και την αβεβαιότητα της εποχής ως εξής: «ήταν η εποχή που όποιος διέθετε χρήματα και δεν είχε επιθυμία για την εξουσία μπορούσε να απολαύσει μια άνετη ζωή υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα βρισκόταν στον δρόμο κάποιου τυχοδιωκτικού στρατού». Συνεχίζοντας ο Ράσσελ την περιγραφή της εποχής, αναφέρει ότι «δεν υπήρχε κανενός είδους ασφάλεια, τα ανθρώπινα δεν φαινόταν να ρυθμίζονται από καμία λογική, και αν κάποιος αναζητούσε την λογικότητα μπορούσε να την βρει μόνο στρεφόμενος προς τον εαυτό του». ²⁵

Το κίνητρο για να ενδιαφερθεί ένας ηθικός άνθρωπος για τα κοινά είχε χαθεί. Απέμεινε η ενασχόληση με τα κοινά στους τυχοδιώκτες οι οποίοι και το έπρατταν για ίδιον όφελος. Στην ελληνιστική εποχή, οι πολίτες, ζώντας σε ένα κοινωνικά ασταθές, απορρυθμισμένο και ανίσχυρο κοινωνικό περιβάλλον, είναι λογικό να αισθάνονται ανασφάλεια στην καθημερινότητά τους.²⁶ Οι συνθήκες ζωής που υπαγόρευε η διαμορφωθείσα ιστορική πραγματικότητα, ήταν ευμετάβλητες και απρόβλεπτες ταυτόχρονα. Την ανασφάλεια αυτή επέτεινε και η αγωνία ότι θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να κάνει επιδρομή κάποιο από τα βαρβαρικά φύλα και να σκορπίσει τον θάνατο και τον όλεθρο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης στο βιβλίο *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, «κανείς δεν μπορούσε να είναι βέβαιος ότι η επόμενη μέρα θα τον έβρισκε όρθιο με το κεφάλι του στηριγμένο στους ώμους του». Στα χρόνια της ελληνιστικής εποχής, η φιλοσοφία, από επιστήμη αφιερωμένη στην αναζήτηση της αλήθειας, γίνεται συνεργός όσων αγωνίζονται να ανταπεξέλθουν σε μια αβέβαιη και σκληρή καθημερινότητα.

Η φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων, από τη θεωρητική αναζήτηση των φιλοσοφικών συστημάτων της κλασικής εποχής, για το πώς θα κυβερνηθεί ιδανικά μια πολιτεία, μετατοπίστηκε στην αντιμετώπιση πιο πρακτικών ζητημάτων. Ενδιαφέρθηκε για την υποκειμενικότητα και το άτομο ως τέτοιο. Ώθησε τον άνθρωπο να αναζητήσει την ευδαιμονία, όχι σε μια ιδανική πολιτεία, αλλά μέσα του και ανεξάρτητα από τους εξωτερικούς παράγοντες. Η φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων, και κατ' επέκταση η Στωική φιλοσοφία που ενδιαφέρει αυτή τη μελέτη, έπαυσε να αναζητά τη γνώση και

²⁵ Μπέρτραντ Ράσσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας* Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ384.

²⁶ Θεοδόσιος Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Β έκδοση (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998) σ. 103.

έγινε παρηγορητική της ύπαρξης, βοηθός του ανθρώπου στην καθημερινότητά του. Η φιλοσοφία της ελληνιστικής εποχής στράφηκε από τον θεωρητικό στοχασμό στη μέριμνα για τη συναισθηματική ασφάλεια του ατόμου. Η αλλαγή αυτή συντελέστηκε αρχικά από τον φιλόσοφο Πύρρωνα ο οποίος άλλαξε τη ροή της ελληνικής φιλοσοφίας. Ο Πύρρων ίδρυσε την σχολή των Σκεπτικών. Οι σχολές των Στωικών και των Επικούρειων επηρεάστηκαν από τους Σκεπτικούς ως προς τον τελικό στόχο του στοχασμού ο οποίος είναι, πλέον, η αταραξία, η αλυπία και η γαλήνη.²⁷ Στη συνέχεια, ο Επίκουρος, κινούμενος στον άξονα της αταραξίας και αλυπίας, κατά τον Θεοδόσιο Ν. Πελέγρινη ανέπτυξε το επιχείρημα ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να φοβάται τον θάνατο διότι όταν ο ίδιος είναι παρών ο θάνατος απουσιάζει, και όταν ο θάνατος έρθει ο άνθρωπος δεν θα υπάρχει πια — ένα επιχείρημα ικανό να βοηθήσει τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν μια πραγματικότητα όπου ο καθένας κινδύνευε να πεθάνει ανά πάσα στιγμή. Ο Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, στο βιβλίο του *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική*, διατυπώνει τη σκέψη του Επικούρου ως εξής: «απλώς θάνατος και άνθρωπος δεν συναντώνται ποτέ στην πράξη», και χαρακτηρίζει την εποχή των ελληνιστικών χρόνων «βασανισμένη εποχή στην οποία η φιλοσοφία προσπαθούσε να δώσει ικανοποιητική απάντηση».²⁸ Ο Στωικισμός έχει χαρακτηριστεί «σύστημα που συγκροτήθηκε βιαστικά και βίαια για να αντιμετωπίσει έναν ταραγμένο κόσμο».²⁹ Οι Στωικοί φιλόσοφοι ήταν πρακτικοί ηθικολόγοι. Προέβαιναν σε μια θεωρητική ανάλυση των εννοιών της ηθικής, αλλά η ανάλυση αυτή σκοπό είχε να αναδείξει την αξία των εννοιών αυτών και το πώς ο άνθρωπος μπορεί να επιδιώξει την ευδαιμονία. Στο πλαίσιο αυτό κινείται και η θεωρητική αντιμετώπιση από τη Στωική φιλοσοφία του ζητήματος του θανάτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο.

2.1 Γενικότερη ανάλυση του φόβου του θανάτου

Πριν αναλυθούν οι θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο, τον φόβο που αυτός προκαλεί και πώς ο φόβος αυτός πρέπει να αντιμετωπίζεται, θα αναλυθούν συνοπτικά οι τρόποι με τους οποίους εμφανίζεται ο φόβος του θανάτου. Διαφορετικοί άνθρωποι μπορεί να βιώσουν τον φόβο του θανάτου με διαφορετικό τρόπο. Παρ' όλα

²⁷ Νίκος Δήμου, ο Έλληνας Βούδας, (Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, 1984). σ. 89.

²⁸ Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, *Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκουλα Ε.Ε, 2003), σ.14.

²⁹ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 20.

αυτά μπορεί να γίνει μια κατηγοριοποίηση. Ένα πρώτο είδος φόβου είναι ο φόβος ότι η κατάσταση να είναι κανείς νεκρός συνιστά κάτι που είναι κακό για τον αποθανόντα. Ο φόβος αυτός προϋποθέτει ότι διατηρούμε κάποιο είδος αίσθησης αφού πεθάνουμε και άρα αντιλαμβανόμαστε την έλλειψη αγαθών που απολαμβάνουμε όσο ζούμε. Ένα δεύτερο είδος φόβου είναι το να είναι αργή και επώδυνη η διαδικασία του θανάτου. Πολλοί άνθρωποι μπορούν να συμφιλιωθούν με τον θάνατο αρκεί να είναι ακαριαίος και ανώδυνος. Ένα τρίτο είδος φόβου είναι ο φόβος του πρόωρου θανάτου. Στην περίπτωση αυτή, υπάρχει φόβος ότι η ζωή θα είναι σύντομη, ανολοκλήρωτη, και δεν θα προλάβει κάποιος να πραγματοποιήσει σχέδια και επιθυμίες που έχει. Το τέταρτο, πιο συχνό και πιο σημαντικό είδος φόβου έχει να κάνει με τη θνητή φύση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος αισθάνεται άγχος και αγωνία στη σκέψη ότι κάποια στιγμή η ζωή του θα τελειώσει και δεν θα υπάρχει τίποτε. Αισθάνεται φόβο για τον τερματισμό της ύπαρξης, τον αφανισμό και τον εκμηδενισμό, καθώς και αδυναμία συμφιλίωσης με τη θνητή φύση του.³⁰

2.2 Επιρροή προηγούμενων φιλοσοφιών στις θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο. Σκεπτικοί και Κυνικοί.

Οι θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο κατ' αρχήν επηρεάστηκαν από τις θέσεις του Σκεπτικού Πύρρωνα, οι οποίες εδώ θα αναλυθούν όπως παρουσιάστηκαν από τον Σέξτο τον Εμπειρικό στις *Πυρρώνειες υποτυπώσεις*. Γενεσιουργός αιτία του Σκεπτικισμού είναι η ελπίδα ότι μπορεί κάποιος να κατακτήσει την αταραξία.³¹ Στόχος του Σκεπτικού φιλοσόφου είναι η αταραξία στα ζητήματα της γνώμης και ο μετριασμός του πάθους που προκαλούν στον άνθρωπο όσα είναι αναγκασμένος να υποστεί. Σύμφωνα με τον Πύρωνα, όταν κάποιος έχει για κάτι τη γνώμη ότι είναι εκ φύσεως καλό ή εκ φύσεως κακό, βρίσκεται σε διαρκή ταραχή, είτε για να αποκτήσει αυτό που θεωρεί καλό είτε για να αποφύγει αυτό που θεωρεί κακό. Όταν δεν έχει αυτά που θεωρεί αγαθά βρίσκεται σε ταραχή προσπαθώντας να τα αποκτήσει και όταν τα αποκτήσει βρίσκεται σε ταραχή φοβούμενος μήπως τα χάσει. Σε ταραχή βρίσκεται επίσης, καθώς προσπαθεί διαρκώς να αποφύγει όσα θεωρούνται εκ φύσεως κακά. Αντίθετα, για τον Πύρωνα αυτός που δεν ορίζει με βεβαιότητα τι είναι καλό και τι είναι κακό, μένει έτσι ατάραχος. Εκτός από την αταραξία ο Πύρρωνας δίδαξε και την εποχή. Την αποχή, δηλαδή, από την προσπάθεια να καταλήξει στο ποια είναι η αληθής και ποια η ψευδής ανάμεσα σε

³⁰ Τσούνα Βούλα, Γνώση Ηδονή Ευδαιμονία, Μετάφραση Δημήτρης Μιχαήλ, (Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές, 2013)σ. 558.

³¹ Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α*, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος, 2002), σ. 363.

περισσότερες αισθητηριακές εντυπώσεις. Καθώς οι εντυπώσεις τού φαίνονταν ισοδύναμες, αποφάσισε να μην ξεκαθαρίσει ποια είναι η αληθής και ποια η ψευδής. Στη θέση αυτή του Πύρρωνα αντιστοιχεί η θέση του Επίκτητου ότι *«ταραχή στους ανθρώπους δεν προξενούν τα πράγματα αλλά οι ιδέες τους για τα πράγματα»*.³² Αν αυτή η σκέψη αναχθεί στον θάνατο καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι ο θάνατος δεν είναι κάτι από τη φύση του κακό — η ιδέα μας γι' αυτόν είναι κάτι κακό.

Εν συνεχεία ο Πύρρωνας αναφέρει ότι ο Σκεπτικός δεν είναι τελείως ανενόχλητος αλλά έχει τις ανάγκες που έχουν και οι συνηθισμένοι άνθρωποι, εφόσον κρυώνει, πεινάει και αρρωσταίνει. Ωστόσο, οι συνηθισμένοι άνθρωποι υφίστανται διπλή πίεση, τόσο από το ίδιο το συναίσθημα της πείνας, της δίψας κ.ά., όσο και από τη σκέψη ότι η κατάσταση αυτή είναι κάτι κακό. Ο Σκεπτικός, καθώς έχει διώξει τη σκέψη ότι μια κατάσταση είναι κακή, υφίσταται λιγότερη ενόχληση. Για ζητήματα γνώμης ο τελικός σκοπός του Σκεπτικού είναι η αταραξία, ενώ για όσα επιβάλλονται στον άνθρωπο από την ανάγκη ο μετριασμός των αισθημάτων που του προκαλούνται. Στις καταστάσεις ανάγκης ανήκει και η αρρώστια που οδηγεί στον θάνατο, και ο τρόπος αντιμετώπισης είναι η προσπάθεια να μην θεωρείται κάτι εκ φύσεως κακό.³³ Οι ιδέες του Σκεπτικού Πύρρωνα άσκησαν επίδραση στην ελληνιστική φιλοσοφία και κατ' επέκταση στους Στωικούς. Κεντρική ιδέα του Πύρρωνα, η οποία άσκησε επίδραση στους Στωικούς, είναι η επιδίωξη της αταραξίας ως ανενόχλητης και γαλήνιας κατάστασης της ψυχής.

Η στάση της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στον θάνατο αντλεί την έμπνευσή της και από τους Κυνικούς. Η σχολή των Κυνικών ιδρύθηκε από τον Αντισθένη, ο οποίος άρχισε την διδασκαλία του στην ύπαιθρο και σε γλώσσα που μπορούσε να γίνει κατανοητή απ' όλο τον κόσμο. Η σχολή των Κυνικών συνεχίστηκε από τον Διογένη, μαθητή του Αντισθένη, ο οποίος κήρυττε ότι *«αν είναι κανείς αδιάφορος για τα αγαθά που μπορεί να του φέρει η τύχη μπορεί να απαλλαγεί από τον φόβο»*.³⁴ Την άποψη αυτή την ενσωμάτωσαν στη θεωρία τους και οι Στωικοί. Η διδασκαλία του Διογένη του Κυνικού, όπως και όλη η διδασκαλία της ελληνιστικής εποχής, απευθυνόταν σε ανθρώπους κουρασμένους και απογοητευμένους.

³² Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, Μετάφραση Εισαγωγή Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, (Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2010) σ.25.

³³ Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α*, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002). σ. 377.

³⁴ Μπέρτραντ Ράσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α'*, μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ. 394.

2.3 Γενικές θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στον θάνατο.

Είναι δύσκολο να αποτυπωθεί με απόλυτη ακρίβεια η κοινή συνισταμένη των βασικών θέσεων ολόκληρης της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο και την αυτοκτονία. Το εύρος του χρόνου, κατά το οποίο μεσουρανούσε η φιλοσοφία αυτή, καθώς και το πλήθος και η διαφορετικότητα των εκπροσώπων της, καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την εξεύρεση απόλυτης ταύτισης των θέσεων των εκπροσώπων της για τον θάνατο και την αυτοκτονία. Επιπλέον, ολοκληρωμένα έργα έχουν σωθεί μόνο του Επίκτητου, του Μάρκου Αυρήλιου και του Σενέκα. Η παρούσα μελέτη θα παραθέσει και θα σχολιάσει θέσεις των στωικών φιλοσόφων στα υπό εξέταση θέματα. Επιπλέον, θα επιχειρήσει τη διασύνδεσή τους με βασικές αρχές της Στωικής φιλοσοφίας στο μέτρο που αυτό καθίσταται δυνατό.

Βασικός στόχος της Στωικής φιλοσοφίας όπως αναλύθηκε στο Α' κεφάλαιο ήταν η διαφύλαξη της ψυχικής ηρεμίας του ατόμου. Μέσο για να το κατορθώσει, η αντιμετώπιση του φόβου που προέρχεται από μεταφυσικές ανησυχίες και υπαρξιακά προβλήματα, με λογικά επιχειρήματα. Κατά τον Γιώργο Αραμπατζή, στωικός βίος σημαίνει *«πνευματική άσκηση προκειμένου να περιοριστούν οι φόβοι που περιορίζουν την κοινή ύπαρξη. Πνευματικό εργαλείο της προσπάθειας των Στωικών, ο συνεχής αυτοέλεγχος και στόχος η αποτροπή της επίδρασης των παθών στην στωική γαλήνη και αταραξία»*.³⁵ Ένα από τα πάθη που ο Στωικός σοφός αντιμάχεται είναι και ο φόβος του θανάτου. Στο πλαίσιο αυτό, η Στωική φιλοσοφία προέκρινε την άφοβη στάση των ανθρώπων απέναντι στον θάνατο. Η Στοά έδειχνε περιφρόνηση και αδιαφορία απέναντι στον θάνατο. Τον κατέτασσε στα ηθικά αδιάφορα πράγματα. Σε αντίθεση με τον χριστιανισμό, ο οποίος αντιμετώπιζε τον φόβο του θανάτου με την υπόσχεση της μεταθανάτιας ζωής, η Στωική φιλοσοφία αντιμετώπιζε τον φόβο του θανάτου προτάσσοντας λογικά επιχειρήματα.³⁶ Σύμφωνα με τον Σέξτο τον Εμπειρικό, οι Στωικοί πίστευαν ότι η ψυχή δίνει συνοχή τόσο στον εαυτό της όσο και στο σώμα, και δεν απέκλειαν, παρά τον χωρισμό της από το σώμα, η ψυχή να συνεχίζει να υπάρχει και κάπου άλλου. Ο χρόνος επιβίωσης των ψυχών για όλους τους Στωικούς μπορούσε να φτάσει μέχρι την επόμενη εκπύρωση του Σύμπαντος. Το αν όλες οι ψυχές θα επιβίωναν ή μόνο οι ψυχές των σοφών, ήταν αντικείμενο διχογνωμίας μεταξύ των Στωικών. Κατά τον Κλεάνθη επιβιώνουν όλες οι

³⁵ Γεώργιος Αραμπατζής, *Από τη Στοά στο Βυζάντιο-Βίος και σύστημα στη στωική συνέχεια*, (Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2016) σ13.

³⁶ Ελένη Α. Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμειύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011), σ. 45.

ψυχές μέχρι την επόμενη εκπύρωση, κατά τον Χρύσιππο μόνο των σοφών.³⁷ Η ηθικά νοούμενη αυτάρκεια του Στωικού Σοφού τον καθιστά αδιάφορο απέναντι σε εξωτερικά στοιχεία, όπως ο πλούτος, η φτώχεια, η ασθένεια ή ακόμη και ο θάνατος.³⁸ Στόχος του Στωικού Σοφού είναι η εσωτερική ευδαιμονία, και όταν αυτό δεν μπορεί να συνδυαστεί με τις εξωτερικές συνθήκες, η επιδίωξή της ανεξαρτητοποιείται από αυτές. Κατά την Ελένη Α. Καραμπατζάκη, κομβικό στοιχείο τόσο στη φιλοσοφία των Στωικών όσο και των Επικούρειων είναι η άφοβη στάση απέναντι στον θάνατο.

2.3.1 Ο θάνατος ως κάτι ενταγμένο στη λειτουργία της φύσης

Ανώτατη αρχή της Στωικής φιλοσοφίας είναι η σύμφωνα με τη φύση ζωή, «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Ο Σενέκας το έθεσε ως εξής: *«Στο μεταξύ, πράγμα βέβαια που συμβαίνει και με όλους τους Στωικούς, θα ακολουθήσω τον δρόμο της φύσης, γιατί με το να μην απομακρυνόμαστε από τη φύση και να διαμορφώνουμε τον εαυτό μας σύμφωνα με τον νόμο και το παράδειγμα της, αυτή είναι η σοφία. Ευτυχισμένη λοιπόν είναι η ζωή η εναρμονισμένη με τη φύση της»*.³⁹ Οι απόψεις αυτές του Σενέκα απηχούν με τον πιο περιεκτικό και ακριβή τρόπο τη στάση της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στον θάνατο. Θεωρεί τη φθορά, τουτέστιν, τη μεταβολή του σώματος που οδηγεί στον θάνατο, ως κάτι προερχόμενο από τη φύση. Στόχος του ανθρώπου είναι το να ζει σύμφωνα με τη φύση. Και η αρνητική αντίδραση του ανθρώπου απέναντι στο γεγονός του θανάτου είναι αντίδραση απέναντι σε κάτι που επιβάλλει η φύση, άρα μη αποδεκτή.⁴⁰ Επιπλέον, ο Σενέκας υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος πρέπει να βλέπει τα σωματικά χαρίσματα που του χάρισε η φύση και τις απολαύσεις του σώματος σαν έκτακτες εισφορές και σαν επικουρικά στρατεύματα. Σαν κάτι που έχει ως αποστολή να μας υπηρετεί και όχι να μας εξουσιάζει. Τότε και μόνο θα είναι τα σωματικά αυτά χαρίσματα ωφέλιμα για το πνεύμα. Ο άνθρωπος, κατά τον Σενέκα, ανεπηρέαστος από εξωτερικές επιδράσεις και αλλαγές που τυχόν του συμβαίνουν, οφείλει να διαμορφώσει ο ίδιος την ζωή του. Και η αρρώστια και ο θάνατος ανήκουν στις εξωτερικές αλλαγές και επιδράσεις.⁴¹

³⁷ Παναγιώτης Κορμάς, Στωική και Επικούρεια φιλοσοφία, Απαρχή της γνωσιακής νευροψυχολογίας, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2021), σ. 140.

³⁸ Βλ. παρ. 36 σ. 51.

³⁹ Σενέκας, για μια ευτυχισμένη ζωή, μετάφραση εισαγωγή σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, 10^η έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015), σ. 35.

⁴⁰ Βλ. παρ. 39.

⁴¹ Σενέκας, για μια ευτυχισμένη ζωή, μετάφραση εισαγωγή σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, 10^η έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015), σ. 51.

Κεντρική θέση της Στωικής φιλοσοφίας, που σχετίζεται με την αντιμετώπιση του θανάτου από αυτή, είναι ότι ο θάνατος αποτελεί συμβάν προερχόμενο από τη φύση και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπίζεται από τον άνθρωπο. Σκοπός της ανθρώπινης ύπαρξης είναι η απόλυτη εναρμόνιση της συμπεριφοράς του ανθρώπου με την πορεία των γεγονότων.⁴² Ο κόσμος μας είναι ο καλύτερος δυνατός κόσμος από όσους κόσμους μπορούν να συμβούν· και η φύση, παρά τις φαινομενικές μικροατέλειες, οργανώνει κάθε μέρος του κόσμου ώστε να υπάρχει αρμονία στο σύνολό του. Οι Στωικοί απέδιδαν καθοριστική σημασία στη μελέτη της φύσης, κατά τρόπο τέτοιο ώστε ο άνθρωπος να γνωρίσει τον καθολικό της νόμο, τον καθολικό λόγο ο οποίος και καθορίζει τα καθήκοντά του. Και καθήκον του ανθρώπου είναι να ζήσει σύμφωνα με τον καθολικό νόμο της φύσης που είναι ο λόγος.⁴³ Για τους Στωικούς, τα θεμέλια της λογικής ενυπάρχουν στο σύμπαν. Δεν είναι ένα σύστημα που έχει επινοηθεί από τον ανθρώπινο νου. Κατά τον Χρύσιππο, όπως αποδίδεται από τον Πλούταρχο, *«κανένα από τα επιμέρους πράγματα δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σύμφωνα με την καθολική φύση και την λογικότητα της»*. Ο Α. Α. Λονγκ, επεξηγώντας τη χρήση του όρου «φύση» στον Στωικισμό, σημειώνει ότι «φύση» είναι η δύναμη που διαμορφώνει ό,τι υπάρχει στο σύμπαν, δίνει στον κόσμο ενότητα και συνοχή ως πύρινο πνεύμα, ανάγκη, ειμαρμένη, θεός, πρόνοια, και ορθός λόγος.⁴⁴ Η φύση είναι μια δύναμη σταθερότητας και μεταβολής προικισμένη με λογικότητα. Ψυχή του κόσμου, νους του κόσμου, Φύση και Θεός είναι όροι που ταυτίζονται και αναφέρονται στο ίδιο πράγμα. Για τους Στωικούς, ρυθμιστική αρχή των φυτών είναι η φύση, των άλογων ζώων η ψυχή, και του ανθρώπου ο λόγος. Ως ενεργητική αρχή θεωρούσαν το πυρ, ένα υλικό που διαθέτει νόηση και διαπερνά τα πάντα.

Η Στωική φιλοσοφία βλέπει το συμβάν του θανάτου ως επακόλουθο της φυσικής φθοράς του σώματος του ανθρώπου. Εντάσσει τον θάνατο στη λειτουργία του μηχανισμού της γέννησης και της φθοράς των υλικών όντων, που υπάρχει και λειτουργεί στη φύση.⁴⁵ Η φθορά που οδηγεί στον θάνατο, ενέχει μέσα της μια οικουμενικότητα, και στοχεύει στην ανανέωση, εφόσον όλα τα πράγματα και η ίδια η Γη θα ανανεωθούν με τη διαδικασία της εκπυρώσεως, σύμφωνα με τις αρχές της στωικής κοσμολογίας. Η θεωρία

⁴² Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 179.

⁴³ G.W.F. HEGEL, *Επίκτητος Διατριβή Α'*, Μετάφραση Ι.Σ.Χριστόδουλου Δ-Ν Ιωάννιδου, φιλοσοφία των Στωικών, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002), σ. 25.

⁴⁴ Βλ. παρ. 42, σ. 239.

⁴⁵ Ελένη Α. Καραμπατζάκη, *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος*, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011) σ. 31.

των Στωικών περί μεταβολής εδράζεται στις θεωρίες περί κίνησης του Ηράκλειτου και του Αριστοτέλη, κατά τις οποίες η κίνηση, και άρα η μεταβολή, είναι εγγενείς ιδιότητες της ύλης. Ακόμα, η Στωική φιλοσοφία βλέπει το συμβάν του θανάτου ενταγμένο στη λειτουργία της φύσης που ορίζεται ως μεταβολή. Όσα υπάρχουν στον κόσμο σήμερα πρόκειται να μεταβληθούν, και η ύλη τους θα χρησιμοποιηθεί για να κατασκευαστούν νέα πράγματα, και η ύλη των νέων αυτών πραγμάτων θα χρησιμοποιηθεί με τη σειρά της για την κατασκευή των επόμενων πραγμάτων. Η λειτουργία αυτή της μεταβολής της ύλης λειτουργεί με τρόπο τέτοιο ώστε ο κόσμος να ανανεώνεται στο διηνεκές. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η Στωική φιλοσοφία στο σύνολό της διαπνέεται από το ερώτημα αν με τον θάνατό μας συμβαίνει κάτι κακό και αν αντιδρούμε σε αυτόν με τον ορθό τρόπο.⁴⁶

2.3.2 Ο φόβος του θανάτου: ένα πάθος τον έλεγχο του οποίου πρέπει να επιδιώκει ο Στωικός σοφός.

Κατά τον Ζήνωνα, ο φόβος ανήκει στα πάθη, μαζί με την επιθυμία, την ηδονή και τη λύπη. Η στωική αρετή επιτάσσει τον αγώνα του ανθρώπου έναντι των παθών του, το ξερίζωμά τους. Θεωρεί τα πάθη παθολογικές, παρά τον λόγο εκδηλώσεις. Τα τέσσερα αυτά πάθη, αν πρόκειται για έναν μέσο άνθρωπο, είναι μέρη της *οίκειώσεως*, του ενστίκτου, δηλαδή, της αυτοσυντήρησης. Αν πρόκειται για απαίδευτο ηθικά άνθρωπο, τα τέσσερα αυτά πάθη αποτελούν αιτίες δυστυχίας. Στον σοφό όμως άνθρωπο της Αρχαίας Στοάς —και στους *προκόπτοντες* για τη Μέση Στοά— τα τέσσερα αυτά πάθη ελέγχονται και υποτάσσονται στην ηθική λογικότητά του.⁴⁷ Σύμμαχοι του ανθρώπου στην προσπάθειά του για την επίτευξη της ψυχικής ηρεμίας και της απάθειας είναι η αρετή, ο λόγος και οι φυσικοί νόμοι. Ο δρόμος προς την ηρεμία και την απάθεια περνά μέσα από τη λογική αξιολόγηση των εξωτερικών αντιξοοτήτων ως αδιάφορων, οὐκ ἔφ' ἡμῖν πραγμάτων. Μπορεί να μην μπορούμε να ελέγξουμε τις εξωτερικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες, οφείλουμε όμως να είμαστε σε θέση να ελέγξουμε τις αντιδράσεις μας απέναντι σε αυτές. Ο Στωικός σοφός αναζητά σαν ιδεώδες την ηθική αυτάρκεια, την ψυχική ηρεμία και την ανεξαρτησία από εξωτερικούς καταναγκασμούς, σε αντίθεση με τους ανθρώπους που είναι προσκολλημένοι στην πραγματικότητα.

⁴⁶ Τσούνα Βούλα, Γνώση Ηδονή Ευδαιμονία, Μετάφραση Δημήτρης Μιχαήλ, (Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές, 2013) , σ. 564.

⁴⁷ Βλ. παρ. 45, σ. 48.

Υποχρέωση του ανθρώπου η απελευθέρωση από τα πάθη, η απάθεια, άρα και η απελευθέρωση από τον φόβο του θανάτου.

Σημαντικό στοιχείο, ευρισκόμενο στον πυρήνα της ηθικής των Στωικών, είναι, λοιπόν, η απάθεια. Ο Χρύσιππος ερμήνευε την απάθεια ως απελευθέρωση από όλα τα πάθη, ενώ για τον Ζήγωνα η απάθεια πραγματοποιούνταν με την πειθαρχία στον λόγο. Ο Κικέρων χαρακτηρίζει την κατάσταση της απάθειας ως απελευθέρωση από την επιθυμία και τον φόβο. Παρ' όλα αυτά, με τη Στωική απάθεια δεν υποδηλώνεται ότι οι άνθρωποι αποτρέπονται από το να βιώνουν ένα οποιοδήποτε συναίσθημα. Με την εν λόγω διδασκαλία, επιδιώκεται ο έλεγχος των αρνητικών για την ήρεμη ζωή του ατόμου συναισθημάτων, και ο μεγαλύτερος δυνατός περιορισμός της επίδρασής τους. Η Στωική ηθική θέλει τον σοφό αδιάφορο απέναντι σε εξωτερικές καταστάσεις όπως ο πλούτος, η φτώχεια, η ασθένεια και ο θάνατος.⁴⁸

2.3.3. Θέσεις των Στωικών φιλοσόφων απέναντι στον θάνατο και τη διαχείριση του φόβου του θανάτου.

Επίκτητος

«Ο Θάνατος, φερ' ειπείν δεν είναι κάτι φοβερό, γιατί τότε θα φαινόταν φοβερό και στον Σωκράτη, αλλά η ιδέα που έχουμε για τον θάνατο, ότι είναι κάτι φοβερό, αυτή είναι το φοβερό...».⁴⁹

«Να μην ξεχνάς ότι είσαι ηθοποιός σ' ένα δράμα — που ξετυλίγεται όπως θέλει ο ποιητής: Αν το θέλει σύντομο σε σύντομο δράμα, αν το θέλει μεγάλο σε μεγάλο. Αν ο ποιητής θέλει να υποκριθείς ένα ζητιάνο εσύ και αυτόν τον ρόλο πρέπει να τον παίζεις καλά. Το ίδιο και έναν ανάπηρο, έναν άρχοντα ή έναν απλό άνθρωπο. Γιατί δική σου δουλειά είναι να παίζεις καλά τον ρόλο που σου δώσανε. Η επιλογή του ρόλου είναι κάτι που ανήκει σε άλλον».⁵⁰

«Τον θάνατο, την εξορία κι όλα όσα φαίνονται τρομερά, να τα συλλογίζεσαι κάθε μέρα — προπάντων τον θάνατο. Έτσι κανένα ταπεινό πράγμα δεν θα περάσει ποτέ από την σκέψη σου, ούτε θα σε κυριεύσει καμία σφοδρή επιθυμία».⁵¹

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 51.

⁴⁹ Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, Μετάφραση Εισαγωγή Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, (Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2010) σ. 25.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 41.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 45.

Οι σκέψεις του Επίκτητου για τον θάνατο συνδέονται άμεσα με μία από τις κεντρικές ιδέες στην διδασκαλία του, με τη διάκριση των γεγονότων της ζωής σε όσα εξαρτώνται από εμάς και σε όσα δεν εξαρτώνται από εμάς. Όσα δεν εξαρτώνται από εμάς ανήκουν στην κατηγορία των αδιάφορων, και ο θάνατος είναι ένα από αυτά. Συνδέονται ακόμα οι σκέψεις του Επίκτητου για την αντιμετώπιση του θανάτου και με μία άλλη κεντρική ιδέα στην διδασκαλία του, τη θέση του ότι ο άνθρωπος δεν ταραάζεται από τα γεγονότα αυτά καθαυτά αλλά από τις ιδέες που σχηματίζει για τα γεγονότα. Η ιδέα που έχουμε για τον θάνατο είναι κάτι φοβερό, όχι ο ίδιος ο θάνατος. Στη θέση αυτή συγκλίνει και η διδασκαλία του Μάρκου Αυρήλιου, ο οποίος το διατυπώνει ως εξής : *«ότι όλα είναι η ιδέα που έχουμε για αυτά»*. Αν σε στενοχωρεί κάτι που βρίσκεται έξω από εσένα, τότε το πρόβλημα δεν βρίσκεται σε αυτό που σε στενοχωρεί, αλλά στην κρίση σου για αυτό. Η εξάλειψη αυτής της κρίσης είναι κάτι που βρίσκεται στο χέρι του ανθρώπου που την κάνει. Η ιδέα αυτή αποδίδεται στον Μόνιμο τον Κυνικό.⁵²

Για τον Επίκτητο ο θάνατος είναι ένα λιμάνι, ένα καταφύγιο. Εφόσον στη ζωή δεν υπάρχει τίποτε κακό, πώς θα μπορούσε ο θάνατος να είναι κάτι κακό; Το τέλος του βίου είναι η ανατροπή του είναι σε μη είναι, της ύπαρξης σε ανυπαρξία.⁵³ Αναρωτιέται πώς θα είχε το κουράγιο ο άνθρωπος να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής, αν δεν γνώριζε ότι υπάρχει ένα σημείο τερματισμού του αγώνα και της αγωνίας της ζωής. Δεν αισθάνεται φόβο απέναντί στον θάνατο, τον βλέπει ως έναν αναπόφευκτο τερματισμό της ζωής του ανθρώπου. Συνδέει τον θάνατο και με μια μορφή ανιδιοτέλειας-αλτρουισμού του ανθρώπου ως προς τις επόμενες γενεές. Και οι επόμενοι πρέπει να γεννηθούν όπως γεννηθήκαμε και εμείς, και αφού γεννηθούν, πρέπει να βρουν ελεύθερο τον αναγκαίο για τη διαβίωσή τους χώρο, πάνω στη γη. Η τελευταία αυτή σκέψη του Επίκτητου (ο θάνατος ως δημιουργία χώρου για τους επόμενους), συνδέεται και με τη βασική θέση των Στωικών που βλέπουν τον άνθρωπο ως μέρος του σύμπαντος.

Ο Επίκτητος προτείνει έναν αξιοπρεπή τρόπο αντιμετώπισης των δυσκολιών της ζωής και των επώδυνων καταστάσεων που αντιμετωπίζει κάθε άνθρωπος — αντιμετώπιση που στηρίζεται στη δύναμη της θέλησης. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Θα πεθάνω αλλά πρέπει για αυτό να πεθάνω βογκώντας; Θα εξοριστώ αλλά ποιος με εμποδίζει να φύγω χαμογελώντας και ήρεμος;». Για να φτάσει όμως κάνεις στην απάθεια

⁵² Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εις Εαυτόν*, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θυραθέν 2008)σ. 83.

⁵³ Μιχαήλ Μαντζανάς, η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο, ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων, (Αθήνα: Εκδόσεις Τέχνης Οίστρος, 2012) σ. 100.

σύμφωνα με τη στωική θεωρία, χρειάζεται να απαλλαγεί από τις εγκόσμιες επιθυμίες και να χειραφετηθεί από τα πάθη του. Αν αισθανθεί κανείς ότι η αρετή είναι το μόνο αληθινό αγαθό, θα κατανοήσει ότι κανένα κακό δεν μπορεί να τον βρει.

Μάρκος Αυρήλιος

«Μια ψυχούλα είσαι που βαστάς έναν νεκρό». ⁵⁴

«Περίμενε πράος — είτε να σβήσεις είτε να πας αλλού»

«Ακόμα και αν πρόκειται να ζήσεις τρεις χιλιάδες χρόνια ή και τριάντα χιλιάδες, να θυμάσαι πως κανείς δεν χάνει άλλη ζωή από αυτή που ζει, ούτε ζει άλλη ζωή από αυτή την οποία χάνει»

«Και όσα αφορούν μόνο το σώμα και την πνοή σου να θυμάσαι πως ούτε δικά σου είναι ούτε τα ορίζεις εσύ». ⁵⁵

«Μια ανάπαυση είναι ο θάνατος, από τις εντυπώσεις των αισθήσεων, από τις ορμές που σε κινούν σαν μαριονέτα...»

«Όποιος φοβάται τον θάνατο φοβάται είτε την απουσία αίσθησης είτε μια άλλη μορφή αίσθησης. Αλλά αν στερηθείς κάθε αίσθηση δεν πρόκειται να νιώσεις κανένα κακό. Αν πάλι αποκτήσεις άλλη αίσθηση δεν θα έχεις πάψει να ζεις»

«Όλα όσα βλέπεις γρήγορα θα φθαρούν, το ίδιο και όσοι τα είδαν να φθείρονται, κι ο υπέργηρος αν πεθάνει θα καταλήξει στον ίδιο παρονομαστή με εκείνον που έσβησε πρόωρα»

«Τι θαυμαστή που είναι η ψυχή που είναι έτοιμη, αν χρειαστεί να φύγει από το σώμα τούτη τη στιγμή, και ή να σβήσει ή να σκορπιστεί ή να διατηρηθεί. Και η ετοιμότητα αυτή να είναι από δική της απόφαση...»

«Γιατί και ο θάνατος ένα από τα φυσικά γεγονότα είναι». ⁵⁶

Για τον Μάρκο Αυρήλιο ο θάνατος δεν είναι «τίποτε άλλο παρά μια λειτουργία της φύσης / μια διάλυση στοιχείων που συνθέτουν κάθε έμβιο ον / θάνατος και γέννηση είναι

⁵⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εις Εαυτόν*, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θυραθέν 2008) σ. 119.

⁵⁵ Στο ίδιο σ. 147.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 265.

σύσταση από τα ίδια συστατικά και διάλυση στα ίδια συστατικά» και ως τέτοια οφείλει ο άνθρωπος να την αντιμετωπίζει. Εδώ επιφυλάσσει μια κεντρική ιδέα της Στωικής φιλοσοφίας, η ζωή του ανθρώπου σύμφωνα με τον λόγο της Φύσης, του Σύμπαντος. Δεν είναι λογικό ένας εχέφρων άνθρωπος να φοβάται και να αντιστέκεται σε μια λειτουργία σύμφωνη με τον λόγο της φύσης και του σύμπαντος.⁵⁷ Ό,τι γίνεται σύμφωνα με τη φύση εξ ορισμού δεν μπορεί να είναι κακό. Πολύ περισσότερο δεν πρέπει να αναστατώνεται κανείς για όσα πράγματα υπάρχουν και προκαλούνται από τη φύση του σύμπαντος. Ο κάθε άνθρωπος θα περάσει στην ανυπαρξία, όπως πέρασαν εκατομμύρια άνθρωποι πριν από αυτόν και θα περάσουν εκατομμύρια άνθρωποι μετά από αυτόν, και αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να τον ταραξεί. Δεν πρέπει ο άνθρωπος να καταφρονεί τον θάνατο αλλά να τον δέχεται με καλή διάθεση σαν μια φυσική διαδικασία. Και η αποσύνθεση είναι ένα φυσικό φαινόμενο, όπως είναι η γονιμοποίηση, η γέννα, τα μαλλιά που βγάζει το μωρό, τα δόντια και άλλα αντίστοιχα. Έργο της φύσης είναι να μεταθέτει και να μεταβάλλει τα πάντα. Μεταβολές και αλλοιώσεις όπως η φθορά του σώματος που οδηγεί στον θάνατο δεν μπορεί να αντιμετωπίζονται ως κάτι κακό. Η απώλεια είναι μια μεταβολή. Όλα όσα βλέπουμε πρόκειται σύντομα να μεταβληθούν. Και η αρρώστια και ο θάνατος είναι κάτι συνηθισμένο και γνώριμο σαν μέρος της μεταβολής αυτής. Όλα αυτά είναι συνηθισμένα, έχουν συμβεί άπειρες φορές, δεν πρόκειται να συμβεί κάτι καινούργιο. Και πρέπει κανείς να δέχεται πρόθυμα ό,τι μοιράζει η κοινή σε όλους φύση. Να δέχεται τον θάνατο σαν μια φυσική διαδικασία. Όπως περιμένει να γεννηθεί το παιδί του, έτσι να περιμένει και τον θάνατο. Ο έλλογος άνθρωπος επιθυμεί ή αποφεύγει μόνο όσα εξαρτώνται από τη βούλησή του.

Ο θάνατος για τον Μάρκο Αυρήλιο είναι αποτέλεσμα της ωρίμανσης και φθοράς του ανθρώπινου σώματος. Η ωρίμανση και φθορά της φύσης εμφανίζεται στον καρπό της ελιάς ή στο σύκο που ζαρώνει ή σε άλλους αντίστοιχους καρπούς — φαινόμενα που αν τα δεις αποκομμένα και στιγμιαία δεν είναι ωραία, αλλά έχουν μια δική τους ξεχωριστή ομορφιά ως επακόλουθα φυσικών διεργασιών. Όποιος είναι *γνήσια εξοικειωμένος* με τη φύση, τον τρόπο που αυτή λειτουργεί και τα έργα της, θα βρει κάποια ομορφιά ακόμα και στο γερασμένο σώμα του ανθρώπου.

Η ζωή που χάνει κανείς πεθαίνοντας είναι το παρόν, αυτό μόνο μπορεί να βιώσει. Το παρελθόν δεν μπορεί να το χάσει, ούτε το μέλλον, καθώς δεν μπορεί να χάσει κανείς

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 81.

κάτι που δεν έχει. Κατ' αυτό τον τρόπο, και ο άνθρωπος που έζησε πολλά χρόνια και ο άνθρωπος που είχε σύντομο βίο, πεθαίνοντας έχασαν ακριβώς το ίδιο πράγμα, το παρόν. Ακόμα και αν κάποιος ζήσει πάρα πολλά χρόνια, αυτό που τελικά χάνει πεθαίνοντας, είναι το παρόν. Και η διάρκεια του παρόντος είναι ίση για όλους τους ανθρώπους, όσα χρόνια και αν ζήσουν.

Για τον Μάρκο Αυρήλιο δεν έχει σημασία μόνο το πόσα χρόνια ζει κανείς αλλά και ποια είναι η διανοητική του κατάσταση όσο ζει, αν του επιτρέπει δηλαδή να γνωρίζει και να εκπληρώνει τα καθήκοντα του. Δεν αρκεί να αναπνέει και να τρώει κανείς αλλά πρέπει να έχει και κρίση, να ελέγχει και να κατευθύνει τον εαυτό του και να γνωρίζει πότε πρέπει να αποχωρήσει από τη ζωή. Πολλές φορές η δύναμή μας να σκεφτόμαστε μας εγκαταλείπει πριν έρθει ο θάνατος και αυτό είναι εξαιρετικά επώδυνο. Ακόμη και η δύναμη να γνωρίζουμε πότε πρέπει να φύγουμε από τη ζωή θα μας εγκαταλείψει κάποια στιγμή. Προτρέπει να μην θεωρούμε πως είναι κάτι σημαντικό αν θα πεθάνουμε μετά από κάποια χρόνια ή την επόμενη μέρα, και να μην αφήνουμε να χάνεται χρόνος. Ζητά από τον άνθρωπο να μην τον βασανίζει η σκέψη πως κάθε μέρα που περνά ο χρόνος ζωής που μας απομένει είναι λιγότερος.⁵⁸ Να έχει ψυχική διάθεση η οποία να δέχεται θετικά ό,τι έρθει, σαν κάτι που είναι αναγκαίο και συγγενικό με τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος που ζει συνετά, όταν έρθει η ώρα να φύγει, η ζωή του δεν θα είναι ανολοκλήρωτη.

Ο Μάρκος Αυρήλιος θεωρεί την αρρώστια, τον θάνατο και όσα άλλα συμβούν στη ζωή ενός ανθρώπου ως κάτι που ορίστηκε ως κατάλληλο γι' αυτόν από την ειμαρμένη.⁵⁹ Υπάρχει μια καθολική συμπαντική αρμονία και ό,τι συμβαίνει μπαίνει στον κύκλο των αιτίων καθώς όλα μαζί τα αίτια δημιουργούν την ειμαρμένη και την καθιστούν την συνολική αιτία των πάντων. Όλα όσα μας συμβαίνουν τα φέρνει η ειμαρμένη και πρέπει να τα δεχόμαστε με θετικό πνεύμα χωρίς να δυσανασχετούμε. Είναι σαν τις συνταγές του Ασκληπιού οι οποίες κάποιες φορές είναι δυσάρεστες, τις εφαρμόζουμε όμως καθώς τελικός σκοπός τους είναι η βελτίωση της υγείας μας.

Η ψύχραιμη αντιμετώπιση του θανάτου συνδέεται και με τη βασική αρχή της Στωικής φιλοσοφίας ότι δεν μπορεί να μας βλάψει κάτι που βρίσκεται έξω από εμάς. Ο στωικός σοφός δεν θα θεωρήσει τον εαυτό του κακότυχο γιατί του συνέβη κάτι κακό.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 131.

Αντίθετα θα θεωρήσει ευτύχημα την ψυχική και πνευματική του προετοιμασία, η οποία θα τον έχει καταστήσει ικανό να αντιμετωπίσει κάτι δυσάρεστο χωρίς θλίψη.⁶⁰ Η απελευθέρωση από τον φόβο ότι μπορεί να μας βλάψει κάτι που είναι έξω από εμάς, είναι σημαντικό βήμα προκειμένου να φτάσει κανείς στη στωική αταραξία — και σε αυτό επανέρχονται διαρκώς όλοι οι στωικοί φιλόσοφοι. Δεν μπορεί να μας βλάψει ούτε η κακή σκέψη του άλλου ούτε οι μεταβολές και αλλοιώσεις του περιβάλλοντος. Το κακό βρίσκεται μέσα μας όταν εμείς κρίνουμε κάτι ως κακό. Ακόμα και όταν το σώμα μας βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση, παρ' όλα αυτά ο νους μας που σχηματίζει ιδέες για το σώμα και ό,τι μας περιβάλλει πρέπει να παραμείνει γαλήνιος. Σε έναν καλό άνθρωπο δεν μπορεί να συμβεί κάτι κακό. Η αρρώστια και ο θάνατος είναι κάτι τόσο συνηθισμένο και γνώριμο όσο το καθετί που συμβαίνει στη φύση, όπως τα λουλούδια που ανθίζουν την άνοιξη και οι καρποί που ωριμάζουν το καλοκαίρι.

Ο Μάρκος Αυρήλιος προτρέπει τον άνθρωπο που πλησιάζει στον θάνατο να τον δει σαν κάτι που δεν του προκαλεί θλίψη. Να σκεφτεί ότι η κατάσταση αυτή δεν τον εμποδίζει να είναι ενάρετος.⁶¹ Εστιάζει στη σκέψη ότι, αν αναλογιστεί κανείς τον απέραντο χρόνο που προηγήθηκε της ζωής του και τον απέραντο χρόνο που θα ακολουθήσει, τα λίγα περισσότερα ή λίγα λιγότερα χρόνια ζωής είναι ασήμαντο γεγονός. Ζητά από τον άνθρωπο να μην θεωρεί σημαντικό αν θα πεθάνει μετά από πολλά χρόνια ή αύριο. Την ακαριαία στιγμή του τέλους ζητά από τον άνθρωπο να τη ζήσει ευλογώντας τη φύση για το ταξίδι που του χάρισε.

Ο Μάρκος Αυρήλιος εστιάζει και στο πώς πρέπει κάνεις να φεύγει από αυτή τη ζωή. Θεωρεί ότι η ψυχή πρέπει να είναι έτοιμη να αποχωριστεί το σώμα κάθε στιγμή της ζωής. Και η ετοιμότητα αυτή του ανθρώπου να δεχτεί τον θάνατο να οφείλεται σε δική του ώριμη σκέψη και να εκδηλώνεται με σεμνότητα. Να συλλογίζεται ο κάθε άνθρωπος πως ό,τι αφήνει πίσω του πεθαίνοντας, υλικά αγαθά και ανέσεις, ακόμα και αν για τον πολύ κόσμο είναι πολύτιμα, για έναν σοφό είναι ανάξια λόγου, σαθρά και τιποτένια. Να συλλογίζεται επίσης ότι οι άνθρωποι που θα αποχωριστεί πεθαίνοντας δεν μοιράζονται τις ίδιες αρχές με αυτόν. Και η ασυμφωνία, η αναγκαστική συμβίωση με τους ανθρώπους που δεν μοιράζεται μαζί τους τις ίδιες ιδέες, αρχές και αξίες, όσο ο άνθρωπος μεγαλώνει γίνεται κάτι δυσβάσταχτο. Πολλές φορές τόσο δυσβάσταχτο, που μπορεί ακόμα και να ζητήσει από τον θάνατο να τον απαλλάξει μια ώρα αρχύτερα από την παρουσία των

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 123.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 125.

ανθρώπων αυτών. Των ανθρώπων με τους οποίους δεν μοιράζεται τις ίδιες αξίες, και παρ' όλα αυτά αναγκαστικά ζει μαζί τους.

Στο πλαίσιο του πώς φεύγει κανείς από την ζωή καλά, εντάσσεται και το πότε πρέπει να φεύγει κανείς από αυτή. Ο Μάρκος Αυρήλιος βλέπει τη ζωή σαν μια δραστηριότητα η οποία μπορεί να διακοπεί την κατάλληλη στιγμή: σε αυτή την περίπτωση, δεν παθαίνει κάποια βλάβη ούτε η ίδια δραστηριότητα επειδή διακόπηκε ούτε εκείνος που τη διέκοψε. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν δούμε την ζωή μας σαν κάτι που απαρτίζεται από ένα σύνολο πράξεων-δραστηριοτήτων, το σύνολο αυτό δεν παθαίνει κάτι κακό αν διακοπεί την ώρα που πρέπει να διακοπεί. Το πότε πρέπει να διακοπεί το σύνολο των δραστηριοτήτων-πράξεων που απαρτίζουν τη ζωή του κάθε ανθρώπου το καθορίζει η φύση του καθενός. Το γήρας που μειώνει τις φυσικές και διανοητικές δυνατότητες του κάθε ανθρώπου και του ορίζει την ώρα να φύγει.

Την αναγκαιότητα του θανάτου επιβάλλει και η Φύση όπως αυτή καθορίζεται από τη Στωική φιλοσοφία, η Φύση δηλ. που διέπει το σύμπαν και φροντίζει με τη φθορά, τη μεταβολή και τον θάνατο ώστε ο κόσμος να μένει πάντα νέος και ακμαίος. Όσα γίνονται για το συμφέρον του συνόλου είναι πάντα καλά και πάντα γίνονται την ώρα που πρέπει. Το να πάψει κανείς να ζει είναι κάτι που κατ' αρχήν δεν εξαρτάται από τον ίδιο, δεν είναι στο χέρι του, και θεωρείται καλό πράγμα εφόσον έρχεται στην ώρα του και γίνεται για το συμφέρον του συνόλου.⁶²

Οφείλει ακόμα κανείς να θεωρεί τον θάνατο σαν μια ανάπαυση από τις εντυπώσεις, τις σκέψεις και τις ορμές που μας βασανίζουν όσο ζούμε. Και αν κάποιος θεωρεί πως, αν δεν πετύχει κάτι συγκεκριμένο, η ζωή του δεν έχει πια νόημα και δεν αξίζει να τη ζει, τότε μπορεί να φύγει από τη ζωή με καλή διάθεση, όπως πεθαίνει ο άνθρωπος που μόχθησε για κάτι αλλά δεν κατάφερε να το πετύχει. Κοιτάζοντας με ήρεμη διάθεση όσα του αντιστάθηκαν, όσα δεν κατάφερε να πετύχει. Όσο ζει κανείς οφείλει να ευλογεί τους θεούς και να ευεργετεί τους ανθρώπους, τηρώντας από αυτούς τις αναγκαίες αποστάσεις. Και σε ό,τι αφορά στο σώμα του, πρέπει ο καθένας να έχει συνεχώς στη σκέψη του ότι ούτε δικό του είναι ούτε το ορίζει. Ο θεός, ο άνθρωπος και κάθε έλλογο ον οφείλουν να έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό το εξής: ότι η πορεία που έχουν χαράξει στη ζωή τους δεν εμποδίζεται από εξωτερικούς παράγοντες και αποσκοπεί σε δίκαιες πράξεις. Ο Μάρκος Αυρήλιος παρουσιάζει τον θάνατο σαν μια φάση στη ζωή

⁶² Στο ίδιο, σ. 301.

του ανθρώπου. Όπως περνά ο άνθρωπος από την παιδική ηλικία στη νεότητα και μετά στα γηρατειά, έτσι περνά και στον θάνατο χωρίς να του συμβαίνει κάτι τρομερό.

Ο Μάρκος Αυρήλιος αντιμετωπίζει τον κάθε άνθρωπο ως μέρος ενός συνόλου, του Σύμπαντος που διέπεται από φυσικούς νόμους. Ό,τι προέρχεται από το Σύμπαν —και μέσα σε αυτά είναι και η αρρώστια και ο θάνατος— έχει ως στόχο την προαγωγή του συμφέροντος του Σύμπαντος άρα και την προαγωγή του συμφέροντος του συνόλου των ανθρώπων. Και εφόσον ο άνθρωπος συνδέεται με μια συγγένεια με όλους τους άλλους ανθρώπους, δεν μπορεί να επιθυμεί κάτι που βλάπτει το σύνολο των ανθρώπων. Κατά συνέπεια, και τον θάνατο ο οποίος προέρχεται από τη φύση και ωφελεί το Σύμπαν δεν μπορεί να τον βλέπει σαν κάτι κακό. Η στάση που ζητά ο Μάρκος Αυρήλιος από τον άνθρωπο είναι η στάση ενός πολίτη που με τις πράξεις του ωφελεί τους συμπολίτες του και δέχεται με καλή διάθεση ό,τι του δίνει η πολιτεία. Αν το πράξει αυτό θα ζει με αρμονία. Από τη ζωή μάς διώχνει η φύση, η οποία μας έφερε στη ζωή — και αυτό δεν μπορεί να είναι κάτι φοβερό.

Ο Μάρκος Αυρήλιος διατυπώνει ένα επιχείρημα που απηχεί τη γενική στωική αντίληψη περί αιτιοκρατίας. Κάποιος που έχει ζήσει ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και έχει δει έναν κύκλο γεγονότων να ολοκληρώνεται, ξέρει και τι συνέβη στον κόσμο προτού γεννηθεί και τι θα συμβεί στον κόσμο αφού πεθάνει. Οπότε, εφόσον ξέρεις ότι, αφού πεθάνεις, θα ακολουθήσει ένας κύκλος γεγονότων όμοιων με αυτά που συνέβησαν καθόσον ζούσες, ποιος ο λόγος να ελπίζεις ότι, αν ζήσεις πάρα πολλά χρόνια, θα δεις κάτι διαφορετικό; Ο νόμος αυτός προήλθε από την κοινή στους Στωικούς πεποίθηση ότι το σύμπαν είναι ενιαίο και συνεχές. Ο Ράσσελ καθόρισε την ακριβή έννοια του νόμου αυτού ως εξής: αν είναι δεδομένη η κατάσταση όλου του σύμπαντος στη διάρκεια ενός πεπερασμένου χρόνου, ακόμα και σχετικά σύντομου, κάθε προηγούμενο και κάθε επόμενο γεγονός μπορεί να οριστεί ως συνάρτηση των γεγονότων που συνέβησαν στη διάρκεια αυτού του χρόνου. Αν μη τι άλλο, η διαπίστωση αυτή του Ράσσελ συμπυκνώνει την αιτιοκρατική αντίληψη των πραγμάτων εκ μέρους των Στωικών.

Ο Μάρκος Αυρήλιος, στο ΙΒ' κεφάλαιο του περίφημου έργου του *Τὰ Εἰς ἑαυτόν*, και προκειμένου να πείσει τον αποδεκτή της φιλοσοφίας του ότι ο θάνατος δεν είναι κάτι σημαντικό, αξιοποιεί και επιχειρήματα που απαντούν στη σχολή της Επικούρειας φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ένα τίποτα είναι για εμάς ο θάνατος. Γιατί ό,τι αποσυντίθεται παύει να αισθάνεται. Και μια κατάσταση αναισθησίας δεν μας αφορά.»

Κλείνοντας τις σκέψεις του για τον θάνατο, ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρει τα εξής:

«Όποιος διαθέτει λαμπρή διάνοια και μπορεί να σκεφτεί τον χρόνο και την ύπαρξη στο σύνολό της, δεν θεωρεί σαν κάτι σημαντικό την ανθρώπινη ζωή και ακόμα περισσότερο δεν θεωρεί σαν κάτι σημαντικό τον ανθρώπινο θάνατο.»⁶³

«Όποιος σκεφτεί τα αλλεπάλληλα κύματα μεταβολών και μετουσιώσεων της ύλης στην διάρκεια του χρόνου θα περιφρονήσει κάθε τι θνητό.»

«Ας δει κάποιος που πεθαίνει σχετικά πρόωρα τον εαυτό σαν κωμικό ηθοποιό που προσελήφθη για να παίξει μόνο στις τρεις από τις πέντε πράξεις της κωμωδίας. Στο παράπονό του ότι έπαιξε μόνο στα τρία από τα πέντε μέρη του δράματος ο Μάρκος Αυρήλιος του απαντά ότι στην ζωή του τρία μέρη είναι όλο το δράμα. Και το πότε ολοκληρώνεται το δράμα στο οποίο παίζει ο καθένας μας το αποφασίζει ο αίτιος αρχικά της σύνθεσης και τώρα της διάλυσης. Και καθένας από τους ανθρώπους καθώς δεν είναι ούτε αίτιος της σύνθεσης ούτε αίτιος της διάλυσης πρέπει να εγκαταλείπει την ζωή με καλοσυνάτο τρόπο γιατί καλοσυνάτος είναι και αυτός που αποφασίζει πότε θα τελειώσει η ζωή του.»

Σενέκας

«Και όποτε η φύση ζητήσει πίσω την πνοή μου ή η λογική μου την απελευθερώσει, θα φύγω δηλώνοντας ότι αγάπησα την ορθή συνείδηση και κάθε αγαθή προσπάθεια, ότι δεν περιόρισα την ελευθερία κανενός και οπωσδήποτε όχι την δική μου».⁶⁴

«Γιατί ενώ κρίνει (κάποιος) ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά ανάμεσα στο αν θα ζήσει πολλά ή λίγα χρόνια, αν τίποτε δεν τον εμποδίζει επιμηκύνει την ζωή του και ευημερεί μέχρι τα βαθιά του γεράματα. Η απάντηση είναι ότι τα πράγματα αυτά θα πρέπει να τα περιφρονεί κανείς όχι για να αποτρέψει κάποιον να τα έχει αλλά να του αποβάλει την ανησυχία αν δεν τα έχει».⁶⁵

«Όσο για σένα να μελετάς τον θάνατο πάντα ώστε να μην φοβάσαι ποτέ» (Επιστολή 30).

⁶³ Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εις Εαυτόν*, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θυραθέν 2008) σ303.

⁶⁴ Σενέκας, για μια ευτυχισμένη ζωή, μετάφραση εισαγωγή σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, 10^η έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015) σ.91.

⁶⁵ Σενέκας, για μια ευτυχισμένη ζωή, μετάφραση εισαγωγή σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, 10^η έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015) σ93.

«Απολαμβάνω την ζωή μου μέχρι στιγμής, επειδή δεν ξοδεύω υπερβολικά πολύ χρόνο για να μετρήσω πόσος χρόνος μου απομένει» (Επιστολή 61).

«Πριν γεράσω φρόντισα να έχω μια καλή ζωή. Τώρα που γέρασα φροντίζω να πεθάνω καλά. Και το να πεθάνεις καλά σημαίνει να πεθάνεις πρόθυμα. Δεν είναι τα χρόνια ούτε οι μέρες αλλά ο νους αυτό που καθορίζει ότι έχουμε ζήσει αρκετά» (επιστολή 61)⁶⁶

Η θέση του Σενέκα είναι ότι ο θάνατος ανήκει στα αδιάφορα πράγματα, στις εξωτερικές επιδράσεις και αλλαγές που δεν πρέπει να εμποδίζουν τον άνθρωπο να διαμορφώσει ο ίδιος τη ζωή του σύμφωνα με την αρετή. Δέχεται πως αν τύχει σε κάποιον να ζήσει καλά μέχρι τα βαθιά του γεράματα μπορεί να το απολαύσει, αλλά σε καμία περίπτωση να μην ανησυχήσει αν κάτι τέτοιο δεν του τύχει. Διότι καμία διαφορά δεν έχει αν κάποιος ζήσει λίγα ή πολλά χρόνια. Για να οδηγηθεί κανείς στη γαλήνη και την ελευθερία, πρέπει πρώτα να απαλλαγεί απ' ό,τι τον φοβίζει, και ο θάνατος προκαλεί φόβο στον άνθρωπο.⁶⁷ Για τον Σενέκα το επιδιωκόμενο είναι ένα πνεύμα το οποίο δεν το αγγίζει ούτε ο φόβος ούτε η επιθυμία, δεν επηρεάζεται από το τυχαίο και μόνη του επιδίωξη είναι η ενάρετη ζωή. Ευτυχισμένος άνθρωπος για τον Σενέκα είναι ο απαλλαγμένος από τον φόβο και την επιθυμία, ο άνθρωπος που καθοδηγείται από την λογική.

Ο Σενέκας στις επιστολές του προσπαθεί με λογικά επιχειρήματα να πείσει τον αποδέκτη τους ότι ο θάνατος δεν είναι κάτι που πρέπει να φοβάται. Χρησιμοποιεί ως επιχειρήμα ότι η αίσθηση που θα έχουμε αφού πεθάνουμε είναι η ίδια αίσθηση που είχαμε πριν γεννηθούμε. Αν λοιπόν η αίσθηση που θα έχουμε αφού πεθάνουμε θα είναι η ίδια αίσθηση που είχαμε και πριν γεννηθούμε, για να φοβόμαστε ότι κάτι άσχημο θα συμβεί αφού πεθάνουμε, πρέπει να μας είχε συμβεί κάτι άσχημο και πριν γεννηθούμε. Αν πριν γεννηθούμε δεν είχαμε κάποια δυσάρεστη αίσθηση, τότε καμία δυσάρεστη αίσθηση δεν πρέπει να περιμένουμε και αφού πεθάνουμε.⁶⁸ Ο Σενέκας κάνει μια διαφοροποίηση ανάμεσα στο «έζησε» και το «υπήρξε». Το «έζησε» το χρησιμοποιεί για μια ζωή που βιώθηκε με πληρότητα, και η ζωή αυτή είναι κάτι που έχει αξία. Το να «υπάρξει» κανείς, ακόμα και αν υπάρξει για πάρα πολλά χρόνια, είναι κάτι αδιάφορο. Η διάρκεια της ζωής

⁶⁶ James s. Romm, Σενέκας περί θνητότητας, Στοχασμοί για το Τέλος της Ζωής, μετάφραση Βιολέτα Ζεύκη, (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα 2018). σ. 62. Γενικότερα τα αποσπάσματα του συγκεκριμένου χωρίου, τμήματα επιστολών του Σενέκα αντλούνται από το βιβλίο του James S. Romm.

⁶⁷ Βλ. παρ. 65, σ. 37.

⁶⁸ James s. Romm, Σενέκας περί θνητότητας, Στοχασμοί για το Τέλος της Ζωής, μετάφραση Βιολέτα Ζεύκη, (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα 2018). σ. 26.

ανήκει στα πράγματα τα οποία είναι εκτός του ελέγχου μου. Το να ζήσω όμως με ένταση και με πληρότητα είναι κάτι που βρίσκεται στον έλεγχό μου και μπορώ να το κάνω όσο το δυνατόν καλύτερα. Και στην πιθανή ερώτηση που μπορεί να κάνει ο αποδέκτης της επιστολής για το ποια είναι η πληρέστερη διάρκεια ζωής, η απάντηση που δίνει ο Σενέκας είναι ότι έχει ζήσει κανείς μια πλήρη ζωή όταν κατακτήσει την σοφία. Όποιος κατά τη διάρκεια της ζωής του καταφέρει να κατακτήσει τη σοφία, ακόμα και αν η ζωή του δεν είχε μεγάλη διάρκεια ήταν σπουδαία.

Στην επιστολή που απευθύνεται προς τον Λουκίλιο, ο Σενέκας αναφέρει ότι το σημείο που θα τερματίσει κανείς τη ζωή είναι δεδομένο και είναι αυτό που η μοίρα μάς έχει ορίσει. Για να ζήσει κανείς καλά πρέπει να αισθάνεται ότι βρίσκεται κοντά στο τέλος του και να βλέπει καθεμία από τις μέρες του σαν μια ξεχωριστή ζωή.⁶⁹ Για τον Σενέκα σημασία έχει το πόσο καλά ζει κανείς, όχι το πόσο καιρό ζει. Όποιος έρχεται στη ζωή προορίζεται να πεθάνει, και όλη μας η ζωή δεν είναι παρά ένα ταξίδι προς τον θάνατο. Δεν υπάρχει ένα σταθερά προκαθορισμένο σημείο θανάτου για όλους. Για κάποιους η ζωή σταματά στη μέση της διαδρομής ενώ για άλλους φτάνει έως το τέλος.

Ο Σενέκας, στην προσπάθειά του να συμφιλιώσει με τον θάνατο τον αποδεκτή των επιστολών του, στη συγκεκριμένη περίπτωση τον Λουκίλιο, χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα των Στωικών και ένα επιχείρημα από τη φιλοσοφία του Επίκουρου. Το επιχείρημα των Στωικών είναι ότι δεν συντρέχει λόγος να ανησυχούμε για κάτι που βρίσκεται εκτός του ελέγχου μας. Το επικούρειο επιχείρημα είναι ότι ο θάνατος έρχεται προς τον άνθρωπο αλλά δεν μένει μαζί του, αν τον συναντήσει τον συναντά στιγμιαία και μετά φεύγει. Για τον Σενέκα, όποιος σκέφτεται υπερβολικά το πώς θα παρατείνει τη ζωή του, προκαλεί στον εαυτό του μια αχρείαστη ανησυχία. Η ζωή που δεν κατατρώχεται από το άγχος για τη διατήρησή της είναι πιο χαρούμενη. Παρομοιάζει όποιον γαντζώνεται στη ζωή με κάθε κόστος, όποια ποιότητα και αν έχει αυτή, με αυτούς που, παρασυρόμενοι από το νερό που αναβλύζει, και προσπαθώντας να κρατηθούν στην επιφάνεια, γραπώνονται από ακανθώδη φυτά, πληγώνοντας έτσι τα χέρια τους. Οι περισσότεροι άνθρωποι κατά τον Σενέκα ζούνε μια ζωή γεμάτη δυσκολίες, την οποία παρατείνουν λόγω του φόβου του θανάτου. Δεν θέλουν να ζήσουν αλλά δεν ξέρουν και πώς να πεθάνουν. Κανένα καλό πράγμα δεν μας προκαλεί ωφέλεια αν δεν είμαστε έτοιμοι ανά πάσα στιγμή να το

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 78 (Επιστολή 30).

εγκαταλείψουμε. Ο Σενέκας ζητά να αποδεχτούμε ότι από τη στιγμή που θα χάσουμε τη ζωή μας, θα περιέλθουμε σε μια κατάσταση ανυπαρξίας κατά την οποία η ζωή μας δεν θα μας λείπει. Τότε θα είναι και πιο εύκολο να συμφιλιωθούμε με τη σκέψη ότι μπορεί να τη χάσουμε από ένα τυχαίο γεγονός ανά πάσα στιγμή. Και αναφέρει τα παραδείγματα του Πομπηίου και του Λέπιδου οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους ξαφνικά, από ένα τυχαίο γεγονός. Οι υποσχέσεις της τύχης είναι τόσο μεγάλες όσο και οι απειλές της.

Συνεχίζοντας ο Σενέκας την επιστολή του προς τον Λουκίλιο, αναρωτιέται πώς θα μπορούσε να δώσει παρηγοριά κάποιος σ' έναν άνθρωπο που φοβάται, και τι να του πει για να διώξει τον τρόμο του. Ζούμε σύμφωνα με τον Σενέκα σ' ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχεί η ανασφάλεια, όπου δεν υπάρχει κάτι σταθερό και σίγουρο από το οποίο μπορεί κανείς να πιαστεί και να αισθανθεί ασφάλεια. Αναφέρεται αρχικά στον σεισμό που ισοπέδωσε την Πομπηία, την πόλη της Καμπανίας, για να δείξει ότι δεν μπορεί κατ' αρχήν να βασιστεί κανείς στην σταθερότητα της γης. Και όταν δεν μπορεί να βασιστεί στη σταθερότητα του εδάφους που πατά, σε τι μπορεί να βασιστεί για να αισθανθεί σιγουριά; Συνιστά να κάνουμε κουράγιο απέναντι σε κάτι που δεν μπορούμε ούτε να προβλέψουμε ούτε να αποφύγουμε. Και αυτό είναι ο θάνατος. Αναφέρεται σε όσους έχουν εγκαταλείψει την Καμπανία μετά τον σεισμό και αναρωτιέται ποιος μπορεί να τους διαβεβαιώσει ότι στη γη που κατέφυγαν προκειμένου να αποφύγουν τον σεισμό, δεν πρόκειται να τους βρει άλλη καταστροφή. Όλα τα πράγματα μοιράζονται το ίδιο πεπρωμένο και ακόμα και όσα δεν έχουν μετακινηθεί εξακολουθούν να είναι κινητά. Κανένα μέρος του κόσμου δεν είναι απαλλαγμένο από τον κίνδυνο. Και καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «αν θες να μην φοβάσαι τίποτε πίστεψε ότι πρέπει να φοβάσαι τα πάντα».⁷⁰ Για τον Σενέκα, όταν έρθει η ώρα για κάποιον να αντιμετωπίσει τον θάνατο, μόνη παρηγοριά του μπορεί να είναι η σκέψη της θνητότητας. Και ακόμα και αν μετά τον θάνατο δεν απομείνει κάτι από τον άνθρωπο, το γεγονός ότι έφτασε στο σημείο όσο ζούσε να κατέχει έναν σπουδαίο νου, είναι από μόνο του πολύ σημαντικό.

Τέλος, ο Σενέκας αντιμετωπίζει με λογικά επιχειρήματα και τον φόβο που μπορεί εύλογα να νιώθει ένας άνθρωπος, ότι μπορεί να είναι επώδυνη η διαδικασία του θανάτου. Ισχυρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της πράξης του θανάτου ο άνθρωπος έχει την ίδια αίσθηση που έχει και αφού πεθάνει, δηλ. καμία αίσθηση και κανένα βίωμα. Και βλέπει

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 134.

τον θάνατο ως μια δικαιοσύνη που επιβάλλεται από τη φύση, μια που μπροστά του όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι.

Κικέρων

«Η ζωή δεν είναι ποτέ μικρή για κάποιον που πεθαίνει έχοντας εκπληρώσει στην εντέλεια το καθήκον του απέναντι στην αρετή».⁷¹

«Επομένως ακόμη και αν η λογική από μόνη της αδυνατεί να μας κάνει να περιφρονούμε τον θάνατο, ας ζήσουμε τουλάχιστο μια ολοκληρωμένη ζωή η οποία θα μας δώσει την εντύπωση ότι έχουμε ζήσει με το παραπάνω».⁷²

Η παρούσα μελέτη θ' αναφερθεί εκτενώς στον Κικέρωνα, αν και δεν ανήκει με τη στενή έννοια στη σχολή των Στωικών. Εντούτοις, οφείλουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Κατ' αρχήν, είχε επηρεαστεί από τον Στωικό φιλόσοφο Ποσειδώνιο κοντά στον οποίο είχε μαθητεύσει, ενώ δάσκαλός του ήταν και ο Στωικός Διόδωτος, γεγονότα από τα οποία τεκμαίρεται η ιδεολογική του συγγένεια με τους Στωικούς.⁷³ Μάλιστα, οι θέσεις του Κικέρωνα για την αντιμετώπιση του θανάτου είναι αρκετά κοντά στις θέσεις των Στωικών, κάτι που φαίνεται και κατά τη σύγκρισή τους στη συνέχεια. Με την παράθεση των θέσεων του Κικέρωνα γίνονται πιο κατανοητές οι θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας στα υπό ανάλυση θέματα.

Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρων, στην *Α' Τουσκουλανή Διατριβή* με τίτλο «Όταν σκέφτομαι τον θάνατο», αναλύει τη στάση που πρέπει να κρατά ένας λογικός άνθρωπος απέναντι στον θάνατο. Η διατριβή αυτή ανέπτυξε το εν λόγω θέμα, αρχίζοντας από την αντίκρουση της αρχικής θέσης ενός ακροατή επί του ζητήματος. Κατόπιν, όπου ήταν απαραίτητο, άνοιγε διάλογο με τον αρχικό ακροατή, προσπαθώντας να διασαφηνίσει ορισμένα θέματα. Ο Κικέρων, για να αναλύσει το θέμα του, χρησιμοποιεί τη διάκριση που κάνει για τον θάνατο και την μεταθανάτια ζωή, ο αρχαίος σοφός Sanjayin Vairattiputra (πρόγονος των Ινδών σκεπτικών). Ο τελευταίος, στο ερώτημα αν υπάρχει μεταθανάτια ζωή, απαντούσε «δεν μπορώ να πω ότι (πρώτο) ότι είναι έτσι ή (δεύτερο) ότι δεν είναι έτσι ή (τρίτο) ότι είναι μαζί και δεν είναι ή (τέταρτο) ούτε είναι ούτε δεν

⁷¹ Κικέρων, Όταν σκέφτομαι τον θάνατο, (Αθήνα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003). σ. 113.

⁷² Στο ίδιο, σ. 114.

⁷³ Τζάνετ Κολμάν, Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2005), σ. 483.

είναι».⁷⁴ Ο Κικέρων λοιπόν διακήρυττε την άφοβη στάση απέναντι στον θάνατο, στάση την οποία ενστερνιζόταν και η σχολή της Στοάς. Η πιο συγκεκριμένη θέση του, την οποία στηρίζει με τεκμηριωμένα επιχειρήματα, είναι ότι δεν πρέπει να φοβάται κανείς τον θάνατο, είτε υπάρχει μεταθανάτια ζωή είτε όχι.

Αρχίζει λοιπόν ο Κικέρων την ανάλυσή του παρουσιάζοντας σε πρώτο βαθμό τα επιχειρήματά του σχετικά με τον λόγο για τον οποίο δεν πρέπει να φοβάται κανείς τον θάνατο στην περίπτωση που υπάρχει μεταθανάτια ζωή. Τη μεταθανάτια ζωή την εκλαμβάνει ως κάποιου είδους συνέχεια και αίσθηση του ανθρώπου μετά τον θάνατό του. Αρχίζει την ανάπτυξη του θέματος κάνοντας την εικασία πως αν υπάρχει ζωή και αίσθηση του ανθρώπου αφού πεθάνει, αυτό συνδέεται με την ύπαρξη ψυχής, η οποία κατά τον θάνατο απελευθερώνεται από το σώμα. Ποια είναι όμως η φύση και η δομή της ψυχής του ανθρώπου; Η ψυχή του ανθρώπου είναι αυτό που βλέπει, ακούει και αισθάνεται εν γένει τον εξωτερικό κόσμο. Η ψυχή έχει ιδιότητες όπως συνείδηση, μνήμη, σκέψη, επινοητικότητα, ενέργεια και στοχασμό. Οι ιδιότητες αυτές της ψυχής είναι θεϊκές, προέρχονται από τον Θεό. Δεν υπάρχει υλικό στον κόσμο αυτόν από το οποίο να μπορεί να έχουν πλαστεί οι ψυχές. Δεν είναι δυνατόν να είναι φτιαγμένες, να είναι μείγμα ή ένωση από γη, αέρα, νερό ή φωτιά. Ο Κικέρων θεωρεί την ψυχή σαν κάτι ουράνιο και θεϊκό, διαπνεόμενο από ιδιαίτερη και ξεχωριστή φύση και ως εκ τούτου αθάνατο. Εντέλει, η φύση της ψυχής είναι θεϊκή.⁷⁵

Στη συνέχεια, και αφού έχει προσδιορίσει με όση ακρίβεια επιτρέπει η φύση του θέματος τι είναι η ψυχή, ο Κικέρων ρωτά τον ακροατή του αν μπορεί να του πει πού βρίσκεται εγκατεστημένη η ψυχή του και με τι μοιάζει. Ο στοχαστής πιστεύει ότι η ψυχή δεν μπορεί να δει τον εαυτό της. Την παρομοιάζει με το μάτι του ανθρώπου που ενώ μπορεί να δει όλο τον κόσμο δεν μπορεί να δει τον εαυτό του. Η ψυχή μπορεί να δει πολλά άλλα πράγματα που υπάρχουν στον κόσμο με τη δύναμη της σοφίας και τη μνήμη της. Κατά τον Κικέρωνα, βλέπει όσα είναι θεϊκά και έχουν σημασία. Προσπαθώντας, δε, να οδηγήσει τον ακροατή στην κατανόηση της φύσης της ψυχής, κάνει έναν παραλληλισμό της ψυχής με τον Θεό. Ο άνθρωπος δεν βλέπει τον ίδιο τον Θεό, ούτε έχει χειροπιαστές αποδείξεις για τη μορφή του, τη φύση του και το πού κατοικεί. Βλέπει παρ' όλα αυτά όσα έπλασε ο θεός και έτσι γνωρίζει την ύπαρξή του. Το ίδιο συμβαίνει και με

⁷⁴ Νίκος Δήμου, ο Έλληνας Βούδας, (Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, 1984), σ. 92.

⁷⁵ Κικέρων, Όταν σκέφτομαι τον θάνατο, (Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003). σ. 68.

την ψυχή: ο άνθρωπος δεν τη βλέπει, δεν γνωρίζει πού ακριβώς βρίσκεται μέσα στο σώμα του, δεν έχει επίγνωση της μορφής της, γνωρίζοντας όμως τα έργα της ψυχής, τη σοφία της, την ενέργειά της και τη μνήμη της, αντιλαμβάνεται αναμφίβολα την ύπαρξή της. Ο Κικέρων υποθέτει ότι η ψυχή κατοικεί στο κεφάλι του ανθρώπου αλλά δεν στέκεται πολύ στο εν λόγω ζήτημα.⁷⁶

Συνεχίζοντας ο Κικέρων την περιγραφή της φύσης της ψυχής, αναφέρει ότι οι ψυχές είναι ελεύθερες από κάθε είδους προσμειξείς και δεν αποτελούνται από μέρη συνδεδεμένα μεταξύ τους. Η ψυχή είναι κάτι αδιάσπαστο και αδιαίρετο. Ο θάνατος κατά τον Κικέρωνα συνίσταται στον διαχωρισμό της ψυχής από το σώμα. Για να συνηθίσει κανείς τον θάνατο θα πρέπει κατά τη διάρκεια της ζωής του να κρατήσει απόσταση από το σώμα του. Κατά τον τρόπο αυτό, η αίσθηση της ζωής του ανθρώπου στη γη θα πλησιάσει την αίσθηση της ουράνιας ζωής, οπότε η ψυχή θα βρίσκεται απομονωμένη από το σώμα. Με τη διαδικασία αυτή, η μετάβαση στη αιώνια ζωή θα γίνει πιο γρήγορα και πιο αβασάνιστα. Για τον Κικέρωνα θάνατος είναι η ζωή που ζει ο άνθρωπος στη γη όταν η ψυχή είναι φυλακισμένη στο σώμα.⁷⁷ Ο Κικέρων θεωρεί ότι με τον θάνατο ο άνθρωπος είτε θα γίνει θεός είτε θα ζήσει μαζί με τους θεούς: έτσι, καθίσταται προφανές ότι ο θάνατος δεν μπορεί παρά να είναι κάτι καλό. Και η διαδικασία κατά την οποία η ψυχή τη στιγμή του θανάτου διαχωρίζεται από το σώμα, διαδικασία η οποία είναι στιγμιαία, δεν θα μπορούσε να είναι επώδυνη αλλά ευχάριστη, διότι η ψυχή απελευθερώνεται. Ο Κικέρων διαφωνεί και με το επιχείρημα του Παναίτιου, πως οι ψυχές πεθαίνουν με τον θάνατο του σώματος, καθώς ό,τι γεννιέται και ό,τι νιώθει πόνο πεθαίνει. Για τον Κικέρωνα οι ψυχές δεν γεννιούνται και δεν νιώθουν πόνο, άρα δεν πεθαίνουν.

Ο Κικέρων διαφωνεί με την άποψη των Στωικών, οι οποίοι διατείνονται ότι οι ψυχές επιβιώνουν και μετά τον θάνατο του σώματος, αλλά δεν ζουν για πάντα. Ο Σέξτος ο Εμπειρικός θεωρούσε ότι οι αρχικές ιδέες των Στωικών για τη μεταθανάτια ζωή, διαμορφώθηκαν κατά την αντιπαράθεσή τους με τους Επικούρειους. Οι Επικούρειοι πίστευαν πως το σώμα είναι αναγκαίο για τη συνοχή της ψυχής. Οι Στωικοί, αντίθετα, πίστευαν ότι η ψυχή δίνει συνοχή τόσο στο σώμα όσο και στον εαυτό της.

Αλλά και στην περίπτωση κατά τον Κικέρωνα που μετά τον θάνατο χάνονται τα πάντα και ο άνθρωπος δεν έχει κανενός είδους αίσθηση, πάλι δεν θα πρέπει να θεωρεί

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 74.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 82.

τον θάνατο κάτι κακό και να τον φοβάται. Ακόμα και αν η ψυχή του ανθρώπου χαθεί μαζί με το σώμα του, ο θάνατος δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν κάτι κακό.⁷⁸ Αν λοιπόν οι ψυχές δεν επιβιώνουν του σώματος, χάνουμε την ελπίδα της αιώνιας ζωής. Παρ' όλα αυτά, το σώμα, αδυνατώντας πλέον να αισθανθεί οτιδήποτε, δεν μπορεί να αισθανθεί πόνο, λύπη, αγωνία ή άλλο δυσάρεστο συναίσθημα. Και η ψυχή, εφόσον πεθαίνει μαζί με το σώμα, δεν έχει πλέον καμία αίσθηση. Στο επιχείρημα ότι κάποιος πεθαίνοντας χάνει τα αγαθά που απολαμβάνει όσο ζει, ο Κικέρων απαντά ότι στην πραγματικότητα ο θάνατος μας παίρνει μακριά από τα δεινά. Και επικαλείται τον Κυρηναϊκό φιλόσοφο Ηγησία, ο οποίος περιέγραφε τα δεινά που αποφεύγει κανείς πεθαίνοντας με τόση ευγλωττία, ώστε του απαγορεύτηκε να αναφέρει στις παραδόσεις του τέτοιες ιδέες, διότι όποιος τις άκουγε αυτοκτονούσε. Για τον Κικέρωνα ένας ζωντανός μπορεί να στερηθεί αγαθά που είχε και δεν έχει πια ή αγαθά που θα μπορούσε να έχει αλλά δεν έχει. Ένας νεκρός ούτε τα αγαθά της ζωής μπορεί να στερηθεί ούτε καν την ίδια τη ζωή, αφού δεν μπορεί να χάσει κανείς κάτι που δεν έχει. Εφόσον κάποιος δεν υπάρχει, δεν έχει απομείνει τίποτε μέσα του άρα ούτε αισθάνεται ούτε στερείται. Ο θάνατος δεν μπορεί να είναι κάτι κακό καθώς δεν μπορεί να ασκήσει επίδραση ούτε στους νεκρούς ούτε στους ζωντανούς. Οι νεκροί δεν υπάρχουν, τους ζωντανούς δεν τους αγγίζει.⁷⁹

Κατά τον Κικέρωνα, ένας σοφός άνθρωπος, παρότι έχει επίγνωση ότι η ζωή είναι σύντομη και ο θάνατος μπορεί να επέλθει ανά πάσα στιγμή, φροντίζει όσα είναι αναγκαία για ένα καλύτερο μέλλον της οικογένειάς του και της πατρίδας του. Φροντίζει για κάτι που γνωρίζει ότι μπορεί και να μην δει να ολοκληρώνεται εφόσον δεν θα είναι πλέον στη ζωή. Επομένως, ένας άνθρωπος που θεωρεί ότι οι ψυχές είναι θνητές πράττει το καθήκον του, όχι επιδιώκοντας τη δόξα, αλλά διότι αυτό τού επιβάλλει η αρετή. Από την αρετή επέρχεται και η δόξα ακόμα και όταν δεν είναι στόχος του ενάρετου ανθρώπου. Ο Κικέρων διατείνεται ότι, αν η φύση επιβάλλει όλα για τον άνθρωπο να ξεκινούν με τη γέννηση και να τελειώνουν με τον θάνατο, τότε όπως πριν τη γέννηση τίποτε δεν μπορούσε να μας αγγίζει έτσι και μετά τον θάνατο τίποτε δεν έχει τη δυνατότητα να μας αγγίζει. Ακόμα και η ιδέα ότι είναι δυστυχισμένος κάποιος που πεθαίνει πριν την ώρα του, για τον Κικέρωνα είναι ανόητη. Γιατί στην ουσία την ώρα

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 96.

που πρέπει να πεθάνει κανείς την ορίζει η φύση. Η φύση λοιπόν μας δίνει ένα δάνειο ζωής, χωρίς προσυμφωνημένη ώρα εξόφλησης. Άρα πώς μπορεί κάποιος να παραπονεθεί όταν του ζητήσει να της το επιστρέψει; Από την αρχή οι όροι του δανείου όριζαν ότι η φύση μπορεί να το ζητήσει πίσω ανά πάσα στιγμή και αυτό τελικά και έγινε. Στο σημείο αυτό οι σκέψεις του Κικέρωνα ταυτίζονται απόλυτα με τη βασική θέση των στοχαστών της Στοάς ότι ο θάνατος είναι κάτι που προέρχεται από τη φύση και δεν μπορεί ένας σώφρων άνθρωπος να διαμαρτύρεται για κάτι που μας δίνει η φύση.

Τέλος, ο Κικέρων ενισχύει το επιχείρημα ότι είναι λάθος να θεωρεί κάποιος δυστυχισμένο όποιον πεθάνει πριν την ώρα του. Προς τούτο, χρησιμοποιεί παραδείγματα ανθρώπων ζωνών που η μοίρα τους τούς επεφύλασσε δεινά για τα τελευταία χρόνια της πορείας τους. Καθώς η μοίρα του ανθρώπου διαρκώς αλλάζει, μπορεί κάποιος που πεθαίνει σε μια ηλικία να αποφύγει τα δεινά που του επιφυλάσσει η ζωή του αν συνεχίσει να ζει. Για να κάνει σαφές το επιχείρημά του, ο Κικέρων καταφεύγει σε παραδείγματα ανθρώπων που αν είχαν φύγει από τη ζωή νωρίτερα θα είχαν γλιτώσει από δεινά τα οποία η ζωή τούς επεφύλασσε για τα τελευταία χρόνια τους. Αρχίζει με το παράδειγμα του Μέτελλου, μια ιδανική και σπάνια περίπτωση που έζησε πολλά χρόνια, η ζωή δεν του επεφύλαξε δυσάρεστες εκπλήξεις, αλλά στο τέλος τον απέθεσαν στην πυρά οι γιοι και οι θυγατέρες του. Στη συνέχεια όμως, αναφέρεται στον Πρίαμο ο οποίος, προς το τέλος της ζωής του, έχασε όλη του την οικογένεια, κατέφυγε στον βωμό και βρήκε τον θάνατο από το χέρι του εχθρού του. Αν είχε πεθάνει όσο ζούσαν οι γιοί του, θα είχε φύγει από αυτή τη ζωή αφήνοντας πίσω αγαθά. Κατόπιν, ο Κικέρων αναφέρεται στον Πομπήιο ο οποίος κατάφερε να αναρρώσει από βαριά ασθένεια στη Νάπολη και στη συνέχεια του έτυχαν μια σειρά από δεινά όπως η καταστροφή του στρατού του και η αιχμαλωσία του. Αν είχε πεθάνει στη Νάπολη, ο θάνατος θα τον είχε βρει στο αποκορύφωμα της ευτυχίας του και θα είχε αποφύγει όλα τα δεινά που ακολούθησαν: την καταστροφή του στρατού του και την αιχμαλωσία του.⁸⁰ Ο Κικέρων συμπεραίνει ότι η στάση του ανθρώπου που, διαπνεόμενος από αισιοδοξία, πιστεύει ότι το μέλλον τού επιφυλάσσει αγαθά, και που επιθυμεί κατά το δυνατόν μακρύτερο βίο, ενέχει λάθος εκτίμηση. Η συνήθης πορεία της ζωής είναι να επιφυλάσσει δεινά, όπως στο παράδειγμα του Μέτελλου. Γιατί σε αυτόν τον κόσμο οι άτυχοι είναι περισσότεροι από τους τυχερούς. Και για τον άνθρωπο είναι

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 90.

πιο φρόνιμο να φοβάται παρά να ελπίζει. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το επιχείρημα πως ο θάνατος μπορεί να μας γλυτώσει από δεινά, τα οποία θα είχαμε υποστεί αν συνεχίζαμε να ζούμε, το παρουσιάζει και ο Σενέκας στην επιστολή του προς τη Μαρκία, την οποία προσπαθεί να την παρηγορήσει για τον θάνατο του νεαρού παιδιού της. Αναφέρει μια σειρά από βασιλείς που, έχοντας γλυτώσει πολλά δεινά, θα ήταν ευτυχείς αν είχαν πεθάνει νωρίτερα, καθώς και Ρωμαίους ηγέτες που, αν το εύρος της ζωής τους ήταν μικρότερο, δεν θα είχαν στερηθεί κάτι από τη δόξα τους.

Ο Κικέρων, προς το τέλος της διατριβής του, και αφού αναφερθεί για μία ακόμα φορά στη βασική θέση της Στωικής φιλοσοφίας για τον θάνατο, ότι δηλ. δεν μπορεί να υπάρχει τίποτε κακό σε κάτι που η φύση το προορίζει για όλους τους ανθρώπους, αναφέρει παραδείγματα ανθρώπων που νίκησαν τον φόβο του θανάτου και μεγαλούργησαν. Αναφέρει το παράδειγμα άγνωστου Λακεδαιμόνιου ο οποίος, παρότι καταδικάστηκε σε θάνατο από δικαστήριο της πατρίδας του, αντιμετώπισε τον θάνατο με χαμόγελο και ως εξήγηση έδωσε ότι είναι χαρούμενος διότι μπορεί να πληρώσει την ποινή του χωρίς να καταφύγει σε δανειστές και τοκογλύφους. Αναφέρεται επίσης και στους Λακεδαιμόνιους οι οποίοι πολέμησαν γενναία στις Θερμοπύλες παρότι ήταν βέβαιο ότι θα ηττηθούν και θα πεθάνουν. Έθεσαν την αγάπη για την πατρίδα πάνω από τον φόβο του θανάτου.⁸¹

Προς επίρρωση, δε, του επιχειρήματός του, πως όποιος πεθάνει δεν αισθάνεται άρα δεν μπορεί να νιώσει λύπη για την έλλειψη αγαθών που απολαμβάνουν όσοι ζουν, ανέφερε και τη στάση του Διογένη του Κυνικού προς τον θάνατο, όταν ζήτησε αφού πεθάνει να αφήσουν το σώμα του άταφο. Στην επισήμανση που του έκαναν οι φίλοι του ότι έτσι θα τον αφήναν εκτεθειμένο στα άγρια όρνια, τους απάντησε ότι θα επιθυμούσε να του αφήσουν δίπλα του μια μαγκούρα ώστε να διώχνει τα όρνια. Όταν αυτοί με τη σειρά τους τον ρώτησαν με ποιον τρόπο θα διώχνει τα όρνια αφού θα είναι αναίσθητος, αυτός απάντησε ότι, αφού θα είναι αναίσθητος, δεν θα τον απασχολεί αν θα τον κατασπαράξουν τα όρνια. Στη φράση αυτή βρίσκει πλήρη εφαρμογή η θέση της Στωικής φιλοσοφίας εκπεφρασμένη και από τον Μάρκο Αυρήλιο, ότι, αν ο θάνατος οδηγεί σε απουσία αισθήσεων, τότε ο φόβος του θανάτου είναι ένας παράλογος φόβος, εφόσον όποιος δεν έχει αίσθηση δεν μπορεί και να υποφέρει.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 106.

Για να περιβάλλει τις θέσεις του με κάποιο κύρος, ο Κικέρων αναφέρεται και στη δίκη και απολογία του Σωκράτη, ο οποίος δήλωσε στους δικαστές που τον καταδίκασαν ότι θεωρεί τον εαυτό του τυχερό που οδηγείται στον θάνατο. Το αιτιολόγησε, δε, ως εξής: Ο θάνατος μπορεί να είναι, από τη μία πλευρά, αιώνια γαλήνη και ηρεμία την οποία αναζητά κανείς εναγωνίως στη ζωή του και δεν τη βρίσκει. Από την άλλη πλευρά, πιθανόν να είναι ένα μέρος στο οποίο μπορεί να συναναστραφεί κανείς με προσωπικότητες όπως ο Ραδάμανθυς, ο Αιακός και ο Τριπτόλεμος — προσωπικότητες η συντροφιά των οποίων θα ήταν χαρά και τιμή για κάθε άνθρωπο. Όποια από τις δυο εκδοχές και αν επιλέξει κανείς, ισχυρίστηκε ο Σωκράτης, ο θάνατος είναι κάτι καλό.

Κλείνοντας ο Κικέρων τη διατριβή του, αναφέρει ότι οι νεκροί, ακόμα και αν δεν μπορούν να τα νιώσουν, έχουν τα προνόμια της φήμης και της δόξας. Και η δόξα, παρόλο που δεν υπάρχει λόγος να την κυνηγά κανείς, ακολουθεί την αρετή σαν σκιά. Αναφέρει μια σειρά από παραδείγματα ενάρετων ανθρώπων όπως ο Σόλωνας και ο Λυκούργος που δοξάστηκαν για τους νόμους που θέσπισαν καθώς και άλλους που έκαναν ένδοξα πολεμικά κατορθώματα. Όποιος λοιπόν έχει κατακτήσει το προνόμιο να θεωρείται ενάρετος από ενάρετους συμπολίτες, η ψυχή του, όταν χρειαστεί, θα βαδίζει προς τον θάνατο θαρρετά, είτε ο θάνατος είναι κάτι καλό όπως η ένωση της ψυχής με τον θεό, είτε είναι η ανυπαρξία. Αν ο ενάρετος άνθρωπος, τη στιγμή που ο θάνατός του πλησιάζει, είναι πλήρης και ευτυχισμένος, θα βαδίζει άφοβα προς τον θάνατο προκειμένου να αποφύγει την οδύνη να χάσει τα αγαθά που έχει συσσωρεύσει. Γιατί η οδύνη που νιώθει κανείς όταν χάνει τα συσσωρευμένα αγαθά του είναι απείρως μεγαλύτερη από την απόλαυση που νιώθει όταν τα συσσωρεύει. Ο Κικέρων ενισχύει τον τελευταίο του ισχυρισμό με το παράδειγμα του φημισμένου ολυμπιονίκη Διαγόρα από την Ρόδο, ο οποίος είδε και τους δύο γιους του να στέφονται ολυμπιονίκες. Τη στιγμή εκείνη που ένιωθε πληρότητα και ευδαιμονία από τη στέψη των γιων του, τον πλησίασε ένας Λακεδαιμόνιος και του είπε «τώρα πια Διαγόρα μπορείς να πεθάνεις, δεν θα ανέβεις δα και στους ουρανούς».⁸² Ο άνθρωπος που μίλησε έτσι στον Διαγόρα, θεωρούσε ως ανυπέρβλητη δόξα να στεφθούν τρεις ολυμπιονίκες από το ίδιο σπίτι. Μετά από αυτή τη δόξα, ο Διαγόρας δεν θα είχε κάτι άλλο να κερδίσει παραμένοντας στη ζωή και εκθέτοντας τον εαυτό του στις πιθανές εναλλαγές που θα του επεφύλασσε η μοίρα. Για τον Κικέρωνα, αν παραδεχτούμε πως ένα αγαπημένο μας πρόσωπο που πεθαίνει δεν παθαίνει κάτι κακό, και παρ' όλα αυτά εξακολουθούμε να θρηνούμε για τον θάνατό του,

⁸² Στο ίδιο, σ. 116.

ο θρήνος μας αυτός πηγάζει από αγάπη προς τον εαυτό μας και είναι κάτι που δεν μας τιμά.

Η διατριβή κλείνει με την εντύπωση που αποκόμισε ο ακροατής για το πώς πρέπει να αντιμετωπίζει τον θάνατο. Τα συναισθήματα που η συζήτηση με τον Κικέρωνα προκάλεσε στον ακροατή, ήταν αρχικά επιθυμία να πεθάνει και στη συνέχεια αδιαφορία και άγνοια του θανάτου. Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση δεν τον έκανε να νιώσει ότι ο θάνατος είναι κάτι κακό.⁸³ Αν, λοιπόν, λέει ο Κικέρων κατά το κλείσιμο του διαλόγου, ο Θεός αποφασίσει να φύγουμε από τη ζωή, θα ακολουθήσουμε την απόφασή του με ευγνωμοσύνη και χαρά. Θα πρέπει να σκεφτόμαστε ότι βγαίνουμε από μια φυλακή και ξεφεύγουμε από τα δεσμά μας, βαδίζοντας είτε προς την ανυπαρξία είτε προς την ένωση με τον δημιουργό μας. Σε κάθε περίπτωση, η μέρα που φεύγουμε από τη ζωή είναι μια μέρα γιορτής γιατί δεν μπορεί να είναι κακό για ένα άτομο κάτι που αποφασίστηκε για όλο τον κόσμο, είτε από τους αθάνατους θεούς είτε από τη φύση. Σίγουρα υπάρχει κάποια ανώτερη δύναμη που νοιάζεται για το ανθρώπινο γένος και η δύναμη αυτή δεν το δημιούργησε με σκοπό να υποφέρει αρχικά όλα τα δεινά όσο είναι εν ζωή και αφού πεθάνει να υποφέρει αιώνια.

2.3.4. Ιδεολογική συγγένεια των θέσεων του Σωκράτη για τον θάνατο με τις ιδέες περί θανάτου της Στωικής φιλοσοφίας

Η δίκη και η καταδίκη του Σωκράτη, συνιστά περίπτωση κατά την οποία κάποιος αποφασίζει να μην σώσει τη ζωή του, όταν το τίμημα για να το πράξει είναι η διακινδύνευση της ηθικής του ακεραιότητας. Ο Σωκράτης θα μπορούσε να είχε σώσει την ζωή του, είτε συμβιβασόμενος με τους κατηγορούς του και προτείνοντας μια λογικά βαριά ποινή που επιβεβαιώνει την ενοχή του, είτε δραπετεύοντας. Επέλεξε να πεθάνει προκειμένου να διαφυλάξει την ηθική του ακεραιότητα. Και μένει να αναλυθεί ο συλλογισμός που οδήγησε στην απόφαση αυτή. Ο Σωκράτης κατηγορήθηκε ότι «αδικεί διότι είναι φιλοπερίεργος άνθρωπος που ερευνά όσα βρίσκονται κάτω και πάνω από την γη και παρουσιάζει το άδικο με τρόπο που να φαίνεται ως δίκαιο».⁸⁴ Επίσης κατηγορήθηκε ότι διέφθιρε τους νέους και πίστευε όχι στους θεούς της πόλης αλλά σε άλλους νέους θεούς. Ο Σωκράτης κρίθηκε από το δικαστήριο ένοχος κατά πλειοψηφία,

⁸³ Στο ίδιο, σ. 117.

⁸⁴ Μπέρτραντ Ράσελ, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ. 171.

και ο αθηναϊκός δικονομικός νόμος, της περιόδου που διεξαγόταν το δικαστήριο, του έδινε τη δυνατότητα να προτείνει ποινή μικρότερη του θανάτου.⁸⁵ Είχε λοιπόν τη δυνατότητα να προτείνει μια λογική τηρουμένων των αναλογιών ποινή, όπως η εξορία, την οποία το δικαστήριο θα έκανε αποδεκτή, και θα απέφευγε τον θάνατο. Παρ' όλα αυτά, ο Σωκράτης συνειδητά πρότεινε ως ποινή του το πρόστιμο των 30 μινων, ένα ποσό που πολλοί από τους φίλους του, όπως ο Πλάτωνας, θα μπορούσαν εύκολα να εγγυηθούν. Ο Σωκράτης προέβη στην ενέργεια αυτή γνωρίζοντας με βεβαιότητα ότι η πρότασή του δεν θα γινόταν δεκτή και θα καταδικαζόταν σε θάνατο. Το έκανε αυτό διότι δεν ήθελε να αποφύγει τη θανατική ποινή με ενέργειες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι παραδεχόταν την ενοχή του. Προτίμησε τον θάνατο από το να θυσιάσει την ηθική του ακεραιότητα. Μετά την πρότασή του, η καταδίκη του σε θάνατο ήταν με ακόμη μεγαλύτερη πλειοψηφία από την αρχική ετυμηγορία με την οποία είχε κριθεί ένοχος.

Για τον Σωκράτη, το να φοβάται κανείς τον θάνατο δεν συνιστά σοφία, μια που κανείς δεν ξέρει τι είναι ο θάνατος και ίσως ο θάνατος να είναι το υπέρτατο αγαθό. Το να φοβάται επίσης κανείς τον θάνατο σημαίνει ότι μπορεί να γνωρίζει κάτι που κανένας άνθρωπος δεν γνωρίζει.⁸⁶ Αν λοιπόν του πρότειναν να του χαρίσουν τη ζωή υπό τον όρο να πάψει να φιλοσοφεί θα το αρνιόταν. Συνεχίζει λέγοντας ότι ο θάνατος είναι κάτι καλό διότι μπορεί να είναι δύο πράγματα. Είτε ανυπαρξία είτε μετάβαση σε ένα καλύτερο μέρος όπου θα μπορούσε κανείς να συναναστραφεί ανθρώπους όπως ο Όμηρος και ο Ησίοδος. Η αδιαφορία του Σωκράτη για τα σωματικά πάθη αποδείχτηκε και από την αδιαφορία που επέδειξε για τον θάνατο ως την τελευταία στιγμή. Με τη στάση του να προτιμήσει τον θάνατο από μια ζωή που δεν θα ήταν ενάρετη, ο Σωκράτης προδίκασε τη θέση των Στωικών ότι η αρετή του ανθρώπου είναι ανεπηρέαστη από εξωτερικούς παράγοντες. Και εξωτερικοί παράγοντες στην περίπτωση του Σωκράτη ήταν οι δικαστές που τον καταδίκασαν σε θάνατο.

Στη στάση του Σωκράτη απέναντι στον θάνατο αναφέρεται και ο πλατωνικός διάλογος *Φαίδων*. Ο διάλογος αυτός λαμβάνει χώρα την ημέρα που πρόκειται να εκτελεστεί η ποινή του Σωκράτη στη φυλακή όπου κρατείται. Ο Σωκράτης, λοιπόν, λέει σε όσους βρίσκονται μαζί του εκείνη την μέρα, μεταξύ αυτών ο Σιμμίας και ο Κέβης, οι οποίοι

⁸⁵ Στο ίδιο σ 166.

⁸⁶ Τζάνετ Κόλμαν, Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2005) σ. 141.

μεταφέρουν τον διάλογο, ότι: «οι φιλόσοφοι εύκολα θα ήταν πρόθυμοι να πεθάνουν καθώς όποιος έχει αφιερώσει την ζωή του στην φιλοσοφία, εύλογα ελπίζει ότι θα βρει αγαθά στον άλλο κόσμο».⁸⁷

Στη στάση του Σωκράτη κατά τη δίκη του αναφέρεται και ο Κικέρων στην *Α' Τουσκουλανή Διατριβή* με τίτλο «Όταν σκέφτομαι τον θάνατο». Κατά τον Κικέρωνα, ο Σωκράτης στη διάρκεια της δίκης δεν ικέτεψε τους δικαστές, δεν υποχώρησε απ' ό,τι θεωρούσε σωστό προκειμένου να σώσει τη ζωή του. Η θέση αυτή του Σωκράτη απέναντι στον θάνατο όπως καταγράφηκε στην απολογία του, συνοψίζεται στην εξής περιγραφή του: Όταν οι ψυχές αναχωρούν από το σώμα μπορούν να ακολουθήσουν δύο δρόμους. Εδώ ο Σωκράτης αναφέρεται γενικά στις ψυχές όλων των ανθρώπων, ενώ στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδων* αναφέρθηκε στις ψυχές των γνησίων φιλοσόφων. Κατά τον Σωκράτη, τις ψυχές των ανθρώπων που ήταν βουτηγμένοι στην ανηθικότητα και δεν ακολούθησαν τον δρόμο της αρετής τις περιμένει ένας δρόμος μακριά από τη συντροφιά των θεών. Αντίθετα, αναφορικά με όσους ανθρώπους ζούσαν ενάρετο βίο, διατηρώντας όσο το δυνατόν μικρότερη επαφή με το φθαρτό τους σώμα, ζώντας *ζωή θεών μέσα σε σώμα ανθρώπων*, μετά τον θάνατό τους οι ψυχές τους οδηγούνται στη συντροφιά των θεών. Αναφέρει, δε, στη συνέχεια της απολογίας του ότι οι κύκνοι, οι οποίοι θεωρούνται ιερά πτηνά του Απόλλωνα, διότι από αυτόν πιστεύεται ότι έχουν πάρει το χάρισμα της προφητείας, πεθαίνουν τραγουδώντας με αγαλλίαση, διότι συναισθάνονται ότι οδηγούνται σε μια ευχάριστη κατάσταση. Τη στάση αυτή των κύκνων ζητά από τους ανθρώπους να μιμηθούν ο Σωκράτης. Τη στάση αυτή κράτησε αταλάντευτα και ο ίδιος ο Σωκράτης κατά τη δίκη του. Οδηγήθηκε στον θάνατο για να μην προδώσει τις ηθικές του αξίες. Εξάλλου, ο Κικέρων αναφέρεται και στο ιστορικά καταγεγραμμένο γεγονός ότι δόθηκε στον Σωκράτη η δυνατότητα να δραπετεύσει από τη φυλακή, αποφεύγοντας τον θάνατο, αλλά το αρνήθηκε λέγοντας ότι πρέπει κανείς να υπακούει στους νόμους. Αντιμετώπισε τον θάνατο σαν κάτι που δεν πρέπει να μας προξενεί φόβο και που είναι προτιμότερος από το να προδώσουμε τις ηθικές μας αρχές.⁸⁸

Σύμφωνα με τους μελετητές, ο Σωκράτης δεν διακήρυξε ποτέ την αθανασία της ψυχής όπως αυτή παρουσιάστηκε στον *Φαίδωνα*. Κατά την επικρατέστερη άποψη, το δόγμα της αθανασίας της ψυχής πρέπει να ήταν πλατωνικό. Οι θέσεις του πλατωνικού

⁸⁷ Πλάτων, *Φαίδων περί ψυχής*, Εισαγωγή μετάφραση σχόλια Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2007), 66b-67a.XI.

⁸⁸ Κικέρων, *Όταν σκέφτομαι τον θάνατο*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003) σ. 76.

διαλόγου *Φαίδων* για την ψυχή αναφέρονται στην παρούσα μελέτη εξαιτίας της επίδρασης που άσκησε ο Πλάτων στην Αρχαία Στοά. Ο Σωκράτης, σύμφωνα με την *Α' Τουσκουλανή Διατριβή* του Κικέρωνα με τίτλο «Όταν σκέφτομαι τον θάνατο», αφήνει αβέβαιο τι συμβαίνει στην ψυχή μετά τον θάνατο. Με βάση τους μελετητές, η αβεβαιότητα αυτή είναι η πραγματική θέση του Σωκράτη, ο οποίος δεν θέλησε να λύσει ποτέ οριστικά το ζήτημα του χωρισμού της ψυχής από το σώμα. Για τον λόγο αυτό αναφέρθηκε στην παρούσα μελέτη και η θέση του Κικέρωνα για τον Σωκράτη.

Την άφοβη στάση του ανθρώπου απέναντι στον θάνατο πρεσβεύει και η σχολή φιλοσοφίας των Στωικών όταν αναφέρεται στην εύλογο εξαγωγή καθόσον απειλείται η ηθική ακεραιότητα του ανθρώπου. Η αναφορά στην παρούσα μελέτη των θέσεων του Σωκράτη για τον θάνατο οφείλεται στην επιρροή που άσκησαν οι ιδέες του στη Στωική φιλοσοφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για την αυτοκτονία

3.1 Θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στην αυτοκτονία.

Η κεντρική θέση της Στωικής φιλοσοφίας απέναντι στην αυτοκτονία συνοψίζεται στο εξής: «Εύλογος εξαγωγή, δηλ. το δικαίωμα του σοφού να θέτει τέλος στην ζωή του σε περίπτωση που νοιώθει να απειλείται η ηθική του ακεραιότητα για διάφορους λόγους, βιολογικούς και κοινωνικούς —εύλογη εξαγωγή από την ζωή του σοφού δικαιολογείται για χάρη της πατρίδας για χάρη φίλων η για μακρά νόσο που κωλύει για μακρύ χρονικό διάστημα την λειτουργία των οργάνων του σώματος» .⁸⁹

Από την αρχαία έως και τη νεότερη Στοά, οι στωικοί φιλόσοφοι αποδέχονταν την αυτοκτονία ως εκούσια επιλογή του ατόμου, δικαιολογημένη υπό ορισμένες προϋποθέσεις.⁹⁰ Η Στωική φιλοσοφία δικαιολογεί την αυτοχειρία όταν η απόφαση προέρχεται από τον εσωτερικό λόγο του ανθρώπου. Όταν ο εσωτερικός λόγος προκρίνει ως προτιμότερη την εξαγωγή από τον βίο, πάντα υπό το πρίσμα της αντιμετώπισης μιας μη αναστρέψιμης ασθένειας, τότε η απόφαση της ευλόγου εξαγωγής δικαιολογείται. Αν

⁸⁹Ελένη Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη,(Θεσσαλονίκη:Εκδόσεις Ζήτρος, 2011), σ. 44.

⁹⁰Μιχαήλ Μαντζανάς , η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο, ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων, (Αθήνα:Εκδόσεις Τέχνης Οίστρος, 2012) σ. 100.

όμως ο πόνος της ασθένειας υπερνικά τη λογική και η απόφαση για εξαγωγή από τη ζωή είναι αποτέλεσμα κυριαρχίας του πόνου, η απόφαση αυτή δεν δικαιολογείται. Και δεν δικαιολογείται επίσης όταν η ασθένεια οδηγεί στην αυτοχειρία όχι ως επιθυμία του ανθρώπου αλλά επειδή ο πόνος τον καταβάλλει. Δεν είναι δυνατό ο πόνος του υλικού σώματος να επιβάλλεται στην εσωτερική λογική του ανθρώπου.⁹¹

Οι Στωικοί φιλόσοφοι συνιστούσαν στους ανθρώπους την εθελούσια και έντιμη εξαγωγή από τη ζωή όταν η παραμονή σε αυτή θέτει σε κίνδυνο την ηθική ακεραιότητά τους.⁹² Η διατήρηση της ηθικής ακεραιότητας είναι ένα αγαθό το οποίο για τους Στωικούς είναι πιο σημαντικό από τη ζωή του ανθρώπου. Η ιστορική παράδοση αφηγείται ότι τόσο ο Ζήνων όσο και ο Κλεάνθης, σημαντικοί εκπρόσωποι της Στοάς, αποφάσισαν να αυτοκτονήσουν όταν διαπίστωσαν ότι το αγαθό της ζωής έθετε προσκόμματα στην άσκηση από μέρους τους της αρετής. Θεώρησαν ότι η ζωή τους δεν είχε πλέον καμία αξία για αυτούς όταν —ο Ζήνων εξαιτίας ενός τραυματισμού, ο Κλεάνθης από βαθύ γήρας— δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν τα ηθικά τους καθήκοντα.

Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, για τους Στωικούς η εύλογος εξαγωγή από τη ζωή μπορεί να γίνει για τους λόγους που μπορεί να φύγει κανείς από ένα μακρύ συμπόσιο. Η ζωή του ανθρώπου παρομοιάζεται με ένα μακρύ συμπόσιο η διαδικασία του οποίου δίνει χαρά στην ψυχή του. Το συμπόσιο αυτό λύνεται για τους εξής λόγους: για μεγάλη ανάγκη που προκύπτει αιφνίδια και προκαλείται από την εμφάνιση φίλου που είχε χρόνια να φανεί, και η άξαφνη χαρά κάνει τους φίλους να σηκωθούν και έτσι το συμπόσιο να διαλυθεί. Επίσης, αν ορμήσουν στην αίθουσα του συμποσίου άνθρωποι που κοροϊδεύουν και αισχρολογούν ή τύραννοι που αναγκάζουν τους συμμετέχοντες στο συμπόσιο να πράξουν αισχρά πράγματα ή αν τα εδέσματα είναι χαλασμένα ή αν τελειώσουν. Ένας άλλος λόγος είναι η μέθη, και, τέλος, μια μακρά ασθένεια που προκαλεί στον άνθρωπο αδυναμία να χρησιμοποιήσει τα όργανα του σώματος του.

Με τις θέσεις της Στωικής φιλοσοφίας για την αυτοκτονία διαφωνεί ο Κικέρων. Διατείνεται ότι ο θεός που κατοικεί εντός του ανθρώπου τού απαγορεύει να φύγει από τη ζωή αυτή χωρίς την έγκρισή του. Αναγνωρίζει όμως τη δυνατότητα του σοφού να προχωρήσει στην εύλογο εξαγωγή από τη ζωή όταν ο Θεός τού δώσει έναν σοβαρό λόγο. Και τότε θα το πράξει με ευχαρίστηση διότι θα φύγει από το σκοτάδι της παρούσας ζωής

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 109.

⁹² Θεοδόσιος Πελεγρίνης, Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα Β έκδοση, 1998).σ. 113.

προς ένα θεϊκό φως. Και σοβαρό λόγο είχε δώσει στον Σωκράτη διότι για να συνεχίσει να ζει θα έπρεπε να ομολογήσει ότι είχε κάνει αυτό για το οποίο τον κατηγορούσαν και να προτείνει μια πιο ελαφριά ποινή. Σοβαρό λόγο είχε δώσει και στον Κάτωνα όπως και σε πολλούς άλλους. Με την αυτοκτονία διαφωνούσε και ο Σωκράτης, όπως φαίνεται και στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδων*. Αρχίζοντας, κάνει την παραδοχή ότι υπάρχουν θεοί οι οποίοι νοιάζονται για τη ζωή μας και κατά κάποιο τρόπο η ζωή μας ανήκει στους θεούς αυτούς. Αν λοιπόν κάποιος άνθρωπος αφαιρέσει ο ίδιος τη ζωή του, χωρίς ο θεός που νοιάζεται γι' αυτόν να του το υποδείξει, ο άνθρωπος αυτός διαπράττει ασέβεια.⁹³ Σε άλλο, δε, σημείο, αναφέρει ότι οφείλουμε να έχουμε τη λιγότερη δυνατή επαφή με το σώμα μας «ωσότου ο ίδιος ο θεός μάς λυτρώσει από τα δεσμά του».⁹⁴

Πέρα όμως από τη γενική θέση περί αυτοκτονίας που διατρέχει όλη τη Στωική φιλοσοφία, υπήρχαν και διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών περιόδων της Στοάς. Οι φιλόσοφοι της Αρχαίας Στοάς Ζήνων και Κλεάνθης συντάσσονται με τη θέση του Σωκράτη —όπως αυτή εκφράστηκε στο έργο του Πλάτωνα *Φαίδων*— ότι «δεν πρέπει να αφαιρούμε μόνοι μας την ζωή μας πρώτου μας στείλει ο θεός κάποιον καταναγκασμό».⁹⁵ Για τον Ζήωνα και τον Κλεάνθη είναι θεμιτό να αφαιρεί κάποιος τη ζωή του αν ο Θεός τού στείλει κάποιο σημάδι ότι πρέπει να το κάνει, και στοιχείο της σοφίας του Στωικού σοφού είναι να μπορέσει να αναγνωρίσει αυτό το σημάδι. Ο Ζήνων, όταν σκόνταψε και έσπασε το δάχτυλο του ποδιού του, το εξέλαβε ως σημάδι που του έστειλε ο θεός για να αφαιρέσει τη ζωή του.⁹⁶ Στη Μέση Στοά, οι σχετικές με την αυτοχειρία θέσεις, όπως αυτές διατυπώνονται από τον Ποσειδώνιο και τον Παναίτιο, δεν διαφέρουν σημαντικά από την Αρχαία Στοά. Σημαντική διαφοροποίηση επέρχεται με τις απόψεις της Νεότερης Στοάς.

Μια ενδιαφέρουσα επισήμανση κάνει η Ελένη Α. Καραμπατζάκη στο βιβλίο της *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη*.⁹⁷ Διακρίνει μια διαφοροποίηση ως προς τη στάση της αρχαίας Στοάς και της νέας Στοάς σε σχέση με την εύλογο εξαγωγή του σοφού. Στην αρχαία Στοά παρουσιάζεται ως η τελευταία αποδεκτή

⁹³ Πλάτων, *Φαίδων περί ψυχής*, Εισαγωγή μετάφραση σχόλια Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος), 2007 VII d.

⁹⁴ Στο ίδιο VI b.

⁹⁵ Στο ίδιο VI c.

⁹⁶ Ελένη Μ. Καλοκαιρινού, *οι Στωικοί για τον θάνατο την αυτοκτονία και την ευθανασία*, Εταιρία Κυπριακών Σπουδών, Πρακτικά του Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 29 Απριλίου –Μαΐου 2008σ. 70.

⁹⁷ Ελένη Καραμπατζάκη, *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη*, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011), σ. 27.

λύση. Αντίθετα, στη νέα Στοά η εύλογος εξαγωγή παρουσιάζεται ως τρόπος περιφρούρησης της εσωτερικής ελευθερίας του ατόμου.

3.2 Θέσεις των Στωικών φιλοσόφων απέναντι στην αυτοκτονία.

Επίκτητος

Ο Επίκτητος θεωρεί την αυτοπροαίρετη εξαγωγή από τον βίο ως λύτρωση κάτω από αυστηρές προϋποθέσεις και ύστερα από εξαντλητική σκέψη. Προϋπόθεση είναι για τον φιλόσοφο η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει αυτός που σκέφτεται την αυτοκτονία να είναι μη αναστρέψιμη.⁹⁸ Δεν υποστηρίζει την αυτοκτονία αν κάποιος είναι ασθενής και απλά υποφέρει από τους πόνους, τους οποίους του προκαλεί η ασθένειά του. Θεώρει πως στις δύσκολες στιγμές της ασθένειας ο άνθρωπος οφείλει να παλέψει για την παράταση της ζωής του. Δεν πρέπει ενόψει του επερχόμενου δεινού του θανάτου να προηγηθεί ένα κακό, η αυτοκτονία. Και αυτό διότι ο θάνατος δεν έχει επέλθει και με την αυτοκτονία αποκλείουμε την πιθανότητα να μην επέλθει τελικά τόσο σύντομα. Επιπλέον το σώμα μας ανήκει σε όσα δεν βρίσκονται στον έλεγχό μας. Και το να καταβληθούμε από τους πόνους του σώματος είναι αντίθετο στη στωική θεωρία που επιβάλλει αδιαφορία για ό,τι δεν βρίσκεται στον έλεγχό μας. Αντίθετα, οι σκέψεις και οι κρίσεις μας βρίσκονται στον έλεγχό μας. Το πώς θα σκεφτούμε και πώς θα δράσουμε εξαρτάται από εμάς ως έλλογα όντα και όχι από τον πόνο του σώματος.⁹⁹ Ο Επίκτητος δεν φοβάται τον θάνατο, τον αντιμετωπίζει ως αυτό που πραγματικά είναι, το αναπόφευκτο τέλος της ανθρώπινης ζωής.

Η οικιοθελής εξαγωγή δικαιολογείται από τον Επίκτητο μόνο υπό τον όρο της μη αντιστρεψιμότητας, ως εύλογη επιλογή και μόνη αξιοπρεπή διέξοδος. Ο Επίκτητος μιλούσε για μια πόρτα εισόδου στη ζωή και για πολλές εξόδους. Μιλούσε για την έξοδο από το οίκημα όταν ο καπνός γίνει πολύς (*Διατριβαί* XXV 251).

Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να αναφερθεί και ο Μάρκος Αυρήλιος ο οποίος, σε αναφορά που κάνει στα *Εἰς ἑαυτόν* (κεφ. Ζ) για τον πόνο, σημειώνει ότι: «ο ανυπόφορος πόνος οδηγεί στον θάνατο ενώ ο χρόνιος είναι υποφερτός. Σαν τον υποδεχτεί ο νους, διατηρεί την γαλήνη του και το ηγεμονικόν δεν βλάπτεται». Δίνει ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ

⁹⁸ Μιχαήλ Μαντζανάς, η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο, ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων, (Αθήνα: Εκδόσεις Τέχνης Οίστρος, 2012) σ. 100.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 105.

της σκέψης του Επικτήτου ότι ο υποφερτός πόνος δεν δικαιολογεί την αυτοπροαίρετη έξοδο από τη ζωή.

Σενέκας

Ο Σενέκας θεωρεί ότι, αν κάποιος νικήσει τον φόβο του θανάτου, έχει κάνει ένα σημαντικό βήμα προς την κατάκτηση της ελευθερίας. Όποιος έχει μάθει να πεθαίνει, δεν μπορεί ποτέ να γίνει δούλος κάποιου. Η δουλεία δεν είναι βάρος για όποιον, αν δεν αντέχει την καταπίεση από το αφεντικό του, μπορεί να απαλλαγεί από αυτή με την αυτοχειρία. Η δύναμη που κατακτά όποιος μπορεί να πεθάνει για να αποφύγει κάτι δυσάρεστο, όπως είναι για παράδειγμα η σκλαβιά, είναι πάνω από όλες τις δυνάμεις, που μπορεί να κατακτήσει όποιος ζει σε αυτόν τον κόσμο. Γιατί όποιος μπορεί να πεθάνει για να μην γίνει σκλάβος, είναι πιο δυνατός από τη φυλακή, τους φρουρούς, τις κλειδαριές.¹⁰⁰ Έχει κατακτήσει μια διέξοδο προς την ελευθερία. Για τον Σενέκα, η μόνη αλυσίδα που μας κρατά δέσμιους στη δουλεία είναι η αγάπη για τη ζωή. Αν δεν μπορούμε να φτάσουμε στην απόλυτη απελευθέρωση, αποτινάσσοντας πλήρως την αγάπη μας για τη ζωή, τουλάχιστον ας τη μειώσουμε όσο είναι δυνατόν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν κάποια περίπτωση το απαιτήσει, να μπορέσουμε να χάσουμε αυτοβούλως την ζωή μας, για την προστασία κάποιου ανώτερου ιδανικού όπως είναι η πατρίδα. Η περιφρόνηση του θανάτου είναι το πιο ισχυρό όπλο και μπορεί να νικήσει κάθε εχθρό, ό,τι όπλο και αν διαθέτει αυτός. Στον στοχασμό αυτό του Σενέκα διακρίνεται μια σαφής αναφορά προς την εύλογο εξαγωγή του Στωικού Σοφού, όταν απειλείται η ηθική του ακεραιότητα. Αναγνωρίζει ότι το ένστικτο αυτοσυντήρησης του ανθρώπου οδηγεί στη θεώρηση του θανάτου σαν κάτι κακό που δεν θέλουμε να μας συμβεί. Το ένστικτο αυτό κάνει την προσπάθεια να ξεπεράσουμε τον φόβο του θανάτου ιδιαιτέρως απαιτητική.

Ο Σενέκας έθεσε και το εξής θέμα: Αν κάποιος φτάσει στο γήρας και οι δυνάμεις του τον εγκαταλείπουν, και το σώμα του δεν μπορεί πλέον να εκτελέσει τις λειτουργίες του, στην περίπτωση αυτή είναι άραγε καλό να δίνει τέλος στη ζωή του με το ίδιο του το χέρι; Θεωρεί ότι λίγοι άνθρωποι οδηγήθηκαν μετά από μια μακρά περίοδο γήρατος στον θάνατο χωρίς μεγάλες δυσκολίες. Οι περισσότεροι άνθρωποι, εξαιτίας της φθοράς του σώματος, τα τελευταία χρόνια της ζωής τους τα περνάνε βιώνοντας μια κατάσταση που δεν αξίζει να λέγεται ζωή. Και αν κάποιος δεν αποτραβηχτεί από τη ζωή, όσο ακόμα οι

¹⁰⁰ James s. Romm, Σενέκας περί θνητότητας, Στοχασμοί για το Τέλος της Ζωής, μετάφραση Βιολέτα Ζεύκη, (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα 2018 σ. 26.

δυνάμεις του τού επιτρέπουν να το κάνει, κινδυνεύει να εγκλωβιστεί σε μια διανοητική κατάσταση που δεν του δίνει τη δυνατότητα να δραπετεύσει. Ο Σενέκας δεν προτείνει την αυτοχειρία όσο ακόμα το μεγαλύτερο κομμάτι του εαυτού μας μένει άθικτο και μας επιτρέπει να απολαμβάνουμε τη ζωή. Όταν όμως, κατά τον Σενέκα, αυτό που του έχει απομείνει δεν είναι ζωή αλλά απλή αναπνοή, θα πηδήξει έξω από το κτίριο που είναι έτοιμο να καταρρεύσει.¹⁰¹ Προφανώς εδώ αναφέρεται σε ανθρώπους που περνούν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους με εντελώς αποδυναμωμένες τις διανοητικές και σωματικές τους λειτουργίες, και χωρίς να έχουν εξ αυτού τη δυνατότητα να τερματίσουν οικειοθελώς τη ζωή τους. Διότι καλός θάνατος είναι αυτός που θα αποτρέψει τον κίνδυνο να ζήσεις άσχημα, και η ζωή έχει μία μόνο είσοδο αλλά πολλές εξόδους. Κατά τον Σενέκα, θα πρέπει να εστιάζουμε στο ερώτημα τι είδους είναι η ζωή που κάνουμε και όχι πόση διάρκεια έχει.

3.3 Θέσεις των Επικούρειων για την αυτοκτονία

Η θέση του Επικούρου απέναντι στην αυτοκτονία ήταν αρνητική. Θέση της επικούρειας φιλοσοφίας ήταν ότι η ηδονή για τον άνθρωπο, συνίσταται στην αποφυγή σωματικών πόνων (απονία) και πνευματικών πόνων (αταραξία).¹⁰² Στο πλαίσιο αυτό η επικούρεια φιλοσοφία είχε δώσει λεπτομερείς οδηγίες για το πώς μπορούσε κανείς να αποφύγει τους σωματικούς και πνευματικούς πόνους. Αν ήταν αδύνατο να αποφύγει κανείς τους σωματικούς και πνευματικούς πόνους η επικούρεια φιλοσοφία είχε δώσει τρόπους αντιμετώπισης τους.¹⁰³ Για την αντιμετώπιση του φυσικού πόνου ο Επίκουρος συνιστούσε την απασχόληση του μυαλού κατά την διάρκεια του πόνου, με ευχάριστες αναμνήσεις. Ο ίδιος ο Επίκουρος κατάφερε να μείνει ήρεμος και σε χαρούμενη ψυχική διάθεση κατά την τελευταία μέρα της ζωής του παρότι υπέφερε από φρικτούς σωματικούς πόνους.¹⁰⁴ Κατά συνέπεια το να υποφέρει κανείς από αβάσταχτους πόνους δεν ήταν για την επικούρεια φιλοσοφία επαρκής δικαιολογία για να καταφύγει στην αυτοκτονία. Παρόλα αυτά ο Επίκουρος μπορούσε να δει ως αποδεκτή την πράξη της αυτοκτονίας, μόνο για κάποιον που η πνευματική του διαύγεια εξασθενεί και είναι έτοιμη να τον εγκαταλείψει.¹⁰⁵ Ως τέτοια εμφανίζεται η περίπτωση του Δημόκριτου από τα Άβδηρα ο οποίος στα ηλικία των 90 ετών αποφάσισε να πεθάνει από στέρηση τροφής και νερού, διότι ένοιωσε ότι οι πνευματικές του δυνάμεις και πιο συγκεκριμένα η μνήμη του, σταδιακά τον εγκατέλειπαν. Ένοιωσε ότι αν δεν είχε την δυνατότητα να ανακαλέσει ευχάριστες στιγμές δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τον πόνο και έτσι να

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 96.

¹⁰² Evangelos Protopapadakis, *From Dawn till Dusk, Bioethical Insights into Beginning and the End of Life*, (Berlin Germany: Logos Verlag Berlin GmbH, 2019), σ130

¹⁰³ Βλ. παρ. 102 σ 131.

¹⁰⁴ Βλ. παρ. 102 σ132.

¹⁰⁵ Βλ παρ. 102 σ 150.

διατηρήσει την αταραξία του.¹⁰⁶ Εδώ μπορεί να παρατηρηθεί μια κάποια συγγένεια στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η αυτοκτονία δικαιολογείται και με την σχετική αναφερθείσα στην παρ. σκέψη του Κάντ.

3.4 Θέσεις του Καντ για απέναντι στην αυτοκτονία

Σύμφωνα με τον κ. Πρωτοπαπαδάκη «ο Κάντ καταδικάζει την αυτοκτονία απερίφραστα ως απόφαση που αντίκειται σε ένα τέλειο καθήκον του έλλογου όντως προς τον εαυτό του δηλαδή ως επιλογή της οποίας ο γνώμονας δεν θα μπορούσε να γίνει σε καμία περίπτωση καθολικός νόμος της φύσης».¹⁰⁷ Ο Κάντ στο έργο του Μεταφυσική των Ηθών αναφέρει «η ύπαρξη του σώματος είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη της ελευθερίας του ανθρώπου, να κάνει επιλογές. Αν κάποιος δια της αυτοχειρίας καταστρέψει το σώμα του, τότε έχει επιλέξει να καταστρέψει την δυνατότητα του να κάνει επιλογές. Αν η ελευθερία είναι προϋπόθεση της ζωής, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καταστρέψει την ζωή, καθώς τότε καταστρέφει και καταργεί τον εαυτό της.»¹⁰⁸ . Η ευθανασία κατά την προσέγγιση του Καντ αναιρεί την αυτονομία του προσώπου καταργώντας την ηθικότητα του για δύο λόγους. Πρώτον διότι είναι μια εγγενώς αντιφατική ηθική επιλογή που δεν θα μπορούσε να είναι καθολικός νόμος. Και δεύτερον διότι κατά την διαδικασία της ευθανασίας το πρόσωπο παύει να είναι αυτοσκοπός και μετατρέπεται σε μέσο για την απαλλαγή από τον αφόρητο πόνο.¹⁰⁹

Ο Καντ όμως αφήνει ένα περιθώριο να είναι θεμιτή η αυτοκτονία-ευθανασία όταν το πρόσωπο την πραγματοποιήσει, προκειμένου να διαφυλάξει την αξιοπρέπεια του. Το ηθικό καθήκον επιτρέπει στον άνθρωπο, να θυσιάσει την ζωή του αν η διατήρηση της τον οδηγεί αναγκαστικά στην ατίμωση της ανθρωπότητας του.¹¹⁰ Δεν έχει σημασία ο άνθρωπος να ζήσει πολύ. Είναι αρκετό όσο ζει να σέβεται την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας του. Προϋπόθεση αναγκαία όμως της αξιοπρέπειας του προσώπου είναι η αυτονομία του. Και προϋπόθεση αναγκαία της αυτονομίας είναι η λογικότητα. Όταν ο άνθρωπος χάνει την χρήση του λογικού του, δεν μπορεί να είναι αυτόνομος και συνεπώς δεν μπορεί να έχει μια ηθική ζωή. Του απομένει μια φυσική ζωή στα όρια της απλής επιβίωσης. Και αν περιέλθει στην κατάσταση αυτή άθελα του δεν ευθύνεται και δεν μπορεί να κατηγορηθεί για αυτό. Αν όμως αισθάνεται πως εξαιτίας μιας ασθένειας όπως η άνοια, βαδίζει σε μια κατάσταση που δεν θα του επιτρέπεται η διατήρηση της αυτονομίας του, μπορεί η επιλογή της αυτοκτονίας -ευθανασίας να θεωρηθεί αιτιολογημένη.¹¹¹ Η θέση αυτή του Καντ πλησιάζει την θέση της Στωικής φιλοσοφίας όπως αυτή διατυπώνεται από τον Σενέκα ο οποίος δικαιολογεί την αυτοχειρία

¹⁰⁶ Βλ. παρ. 102 σ151.

¹⁰⁷ Μαρία Κανελλοπούλου –Μπότη, Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουνάτζη, Βιοηθικοί Προβληματισμοί II Το πρόσωπο (Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ, 2015) μελέτη του κ. Ευάγγελου Πρωτοπαπαδάκη με τίτλο: Η ευθανασία και το διακύβευμα της αυτονομίας, σ 123.

¹⁰⁸ Immanuel Kant, Lectures on Ethics, μετάφραση Peter Heath, (United Kingdom: Cambridge University Press, 1997) 27:369, μετάφραση δική μου.

¹⁰⁹ Βλ. παρ. 107 σ128.

¹¹⁰ Βλ. παρ. 107 σ130.

¹¹¹ Οπ. 1 σ132.

προκειμένου κάποιος να αποφύγει την αδυναμία χρήσης του σώματος του ως συνέπεια προχωρημένου γήρατος.

3.2 Η εύλογος εξαγωγή των Στωικών ως ευθανασία σήμερα

Σύμφωνα με τη θέση της Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, η οποία διατυπώθηκε στο άρθρο σύνταξης του ηλεκτρονικού περιοδικού της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, «ο Στωικισμός έχει αποκτήσει επικαιρότητα για την ενόραση και πρωτοπορία του στην προβληματική της ευθανασίας».¹¹² Ως ευθανασία μπορεί να οριστεί «ο σκόπιμος τερματισμός της ζωής ενός ανθρώπου, που διαθέτει την απαιτούμενη πνευματική διαύγεια ώστε να μπορεί να απαιτήσει μια τέτοια ιατρική πράξη, επωδύνως θνήσκοντος, ύστερα από δική του απαίτηση, με πρόθεση να επισπευστεί ο βέβαιος και μαρτυρικός του θάνατος».¹¹³ Η Στωική φιλοσοφία δικαιολογούσε την εύλογο εξαγωγή από τη ζωή όταν μια μακρά ασθένεια προκαλούσε στον άνθρωπο αδυναμία να χρησιμοποιήσει τα όργανα του σώματός του. Διαφορετικά διατυπωμένο, όταν η υγεία ήταν διαρκώς επισφαλής, κατάσταση που οδηγούσε σε αδυναμία συμπεριφοράς στη βάση των κινήτρων της λογικής. Στην περίπτωση αυτή, ο θάνατος μπορεί να είναι προτιμότερος από τη ζωή, και η αυτοχειρία ή «αυτο-ευθανασία» θα μπορούσε να δικαιολογηθεί. Ο προβληματισμός αυτός τέθηκε πιο ξεκάθαρα από τον Σενέκα ο οποίος αναρωτήθηκε αν είναι προτιμότερο για κάποιον που φτάνει στο γήρας, οι δυνάμεις του τον εγκαταλείπουν και το σώμα του δεν μπορεί πλέον να εκτελέσει τις λειτουργίες του, να δίνει τέλος στη ζωή του με το ίδιο του το χέρι, από το να περιμένει το φυσικό του τέλος υποφέροντας.

Το ζήτημα της ευλόγου εξαγωγής από τη ζωή, όπως τέθηκε από τη Στωική Ηθική, στη σύγχρονη πραγματικότητα έχει γίνει πιο περίπλοκο καθώς όλο και πιο συχνά ασθένειες όπως ο καρκίνος οδηγούν ασθενείς σε μη αναστρέψιμη κατάσταση μακροχρόνιας και επώδυνης φθοράς προς τον θάνατο. Στην υπό εξέταση περίπτωση, στην αδυναμία του σώματος να εκτελέσει τις λειτουργίες του, που οφείλεται στο γήρας, προστίθεται και ο δυσβάστακτος πόνος, τον οποίο τα σύγχρονα ιατρικά μέσα, όσο και αν έχουν εξελιχτεί, δεν μπορούν να τον αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Στο σημείο αυτό υπεισέρχονται και οι θεμελιώδεις έννοιες της Βιοηθικής, η αυτονομία και η αξιοπρέπεια. Ως αυτονομία ορίζεται η δυνατότητα του ανθρώπου να ορίζει ο ίδιος τις υποθέσεις που τον αφορούν άμεσα και να λαμβάνει τις αποφάσεις που ο ίδιος θεωρεί σημαντικές για

¹¹² Δραγώνα-Μονάχου, “Ευθανασία:Το σημαντικότερο πρόβλημα της βιοηθικής”, *Βιοηθικά*, 4 (2) Σεπτέμβριος 2018, σ 3.

¹¹³ Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, *Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική*, (Αθήνα:Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα Ε.Ε, 2003) σ.44.

την ύπαρξή του.¹¹⁴ Περιλαμβάνει και την ικανότητα ενός λογικού ατόμου να μπορεί να πάρει σημαντικές για την ύπαρξή του αποφάσεις κατόπιν ενημέρωσης και χωρίς εξαναγκασμό. Η αυτονομία είναι βασικό γνώρισμα του ανθρώπου. Αναφορικά με την έννοια της αξιοπρέπειας, δεν υφίσταται συμφωνία ως προς το περιεχόμενο και τα θεμέλιά της.¹¹⁵ Και τούτο, παρότι είναι οικουμενικά αναγνωρισμένη και κατοχυρωμένη στη διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η αξιοπρέπεια θα μπορούσε να οριστεί ως ο σεβασμός που κάθε άνθρωπος δικαιούται να απολαμβάνει, ακόμα και αν η δυνατότητα αυτοκαθορισμού του έχει μειωθεί εξαιτίας της έκπτωσης των σωματικών του λειτουργιών. Η ευθανασία, ή η εύλογος εξαγωγή από τη ζωή κατά τους Στωικούς, προβάλλεται ως ένα μέσο διαφύλαξης της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας ενός ανθρώπου που κινδυνεύει, εξαιτίας της έκπτωσης των σωματικών λειτουργιών του από την ασθένεια, να καταστεί εξαρτημένος και να χάσει πλήρως την αυτονομία του. Σε αυτή την περίπτωση, η απόφαση για το αν θα παραμείνει στη ζωή εκχωρείται στους οικείους του. Ο Σενέκας το έθεσε ως εξής: δεν υποκείμεθα στην εξουσία κανενός, αν ο θάνατος είναι η δική μας εξουσία. Το αίτημα ενός ασθενούς για ευθανασία δεν υποδηλώνει μόνο την επιθυμία του ασθενούς να αποφύγει τον πόνο αλλά κυρίως την πεποίθηση ότι, αν αυτός δεν μπορεί να ελέγξει την πορεία της ζωής του, τότε η ζωή του δεν έχει ουσιαστικό νόημα. Αυτό που ζητά ο ασθενής είναι να έχει τη δυνατότητα να ελέγξει τον θάνατό του, όπως είχε τη δυνατότητα να ελέγξει και τη ζωή του.¹¹⁶ Και το δικαίωμα του ανθρώπου να αποφασίσει αν θέλει να συνεχίσει να ζει ή όχι είναι άμεσα συνδεδεμένο με την αυτονομία που δικαιούται να απολαμβάνει ως πρόσωπο.

3.5 Συμβιβασμός ντετερμινισμού και ελευθερίας της βούλησης ως αναγκαίας προϋπόθεσης της αυτοκτονίας

Η Στωική φιλοσοφία είναι η πρώτη φιλοσοφία που ανέπτυξε και υποστήριξε οργανωμένα τον νόμο της καθολικής αιτιοκρατίας, τον οποίο βάσισε στην παραδοχή ότι κάθε γεγονός οφείλεται σε συγκεκριμένη αιτία.¹¹⁷ Το πρωταρχικό και καθολικό, δε, αίτιο ήταν κατά τον Σενέκα το εξής: «ένα και μοναδικό, ο δημιουργικός λόγος δηλαδή ο θεός».¹¹⁸ Ο

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 83.

¹¹⁵ Μαρία Κ. Χωριανοπούλου, *Το εννοιολογικό πλαίσιο των βιοηθικών προβλημάτων: ένας ενδεικτικός σχολιασμός*, *σχολιασμός/Βιοηθικά 4 (2)* Σεπτέμβριος 2018, σ. 30

¹¹⁶ Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, *Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα Ε.Ε., 2003), σ. 91.

¹¹⁷ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 263.

¹¹⁸ Στο ίδιο σ. 265.

λόγος είναι η ενυπάρχουσα αιτία όλων των πραγμάτων. Η έννοια της αιτιοκρατίας είναι στενά συνδεδεμένη με τον τρόπο που οι Στωικοί αντιλαμβάνονταν την έννοια της φύσης. Τη θεωρία της αιτιοκρατίας την είχαν αναπτύξει αρχικά Προσωκρατικοί φιλόσοφοι όπως ο Ηράκλειτος και ο Δημόκριτος. Ο νόμος της αιτιοκρατίας προήλθε από την κοινή πεποίθηση των Στωικών φιλοσόφων ότι το σύμπαν είναι ενιαίο και συνεχές και η φύση συνδέει και καθορίζει όλα τα πράγματα. Ο Ράσσελ καθόρισε την ακριβή έννοια του νόμου αυτού ως εξής: τα γεγονότα που συμβαίνουν στο σύμπαν σε ορισμένο χρονικό διάστημα οφείλονται σε γεγονότα που είχαν συμβεί, πριν από αυτό το χρονικό διάστημα. Τα προηγούμενα γεγονότα είναι τα αίτια των γεγονότων που τα ακολουθούν. Και τα γεγονότα που ακολουθούν είναι και αυτά με τη σειρά τους τα αίτια για να προκληθούν τα γεγονότα που πρόκειται να ακολουθήσουν. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι, αν κάθε γεγονόσ που συμβαίνει έχει σαν αιτία δεδομένες προϋποθέσεις-γεγονότα που έχουν συμβεί πριν, τότε τίποτε διαφορετικό δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί. Αν ένας άνθρωπος είχε τη δυνατότητα να ανακαλύψει τον σύνδεσμο όλων των αιτιών, δεν θα υπήρχε κάτι που θα μπορούσε να τον εξαπατήσει. Γιατί όποιος μπορεί να κατανοήσει και να αναλύσει τις αιτίες των μελλοντικών γεγονότων, μπορεί να προβλέψει και τι θα συμβεί στο μέλλον.

Οι Στωικοί αρνούνται την ύπαρξη της τύχης στον φυσικό κόσμο. Η τύχη για τους Στωικούς δεν είναι τίποτε περισσότερο παρά ένα όνομα για τις ανεξιχνίαστες αιτίες. Για καθετί που συμβαίνει, υπάρχουν ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες, εφόσον πληρωθούν, αυτό θα συμβεί. Αν οι προϋποθέσεις αυτές θεωρηθούν δεδομένες, τίποτε διαφορετικό δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί. Η αιτιοκρατία των Στωικών ξεκινούσε από τον συλλογισμό ότι κάθε συμβάν οφείλεται σε μια γενεσιουργό αιτία. Στηριζόμενοι στη βεβαιότητα ότι το σύμπαν είναι ενιαίο και συνεχές, κάθε αναίτιο συμβάν θα έθετε σε κίνδυνο τη συνοχή του σύμπαντος. Η φύση ως λόγος που διαπερνά το σύμπαν, είναι νοήμων ρυθμιστής των πάντων. Αν υπήρχαν συμβάντα τα οποία οφείλονταν σε τυχαίο γεγονόσ και όχι σε προηγούμενη αιτία, τότε ο κόσμος δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητός με βάση τον φυσικό νόμο. Η κατανόηση όμως του κόσμου με βάση τον φυσικό νόμο ήταν κάτι θεμελιώδες για τη Στωική θεωρία, η οποία πίστευε πως ο κόσμος στον οποίο ζούμε είναι ο καλύτερος από όλους τους δυνατούς κόσμους. Παρά τις όποιες δυνατές αστοχίες που μπορεί κανείς να ανιχνεύσει, η φύση οργανώνει κάθε μέρος με την προοπτική αρμονίας στο σύνολο του Σύμπαντος. Τις επιπτώσεις αυτής της έννοιας τις αναφέρει συχνά ο Μάρκος Αυρήλιος, αναλύοντάς τις ως εξής: *«οτιδήποτε είναι προς το συμφέρον του*

συνόλου δεν μπορεί να βλέπει ένα μέρος του. Όσο σκέφτομαι ότι ο εαυτός μου είναι μέρος ενός τέτοιου καλά οργανωμένου και αρμονικού στην ολότητά του συνόλου, θα είμαι απόλυτα ευχαριστημένος με ό,τι μου συμβαίνει».

Στο πλαίσιο αυτό της καθολικής αιτιοκρατίας, εδράζεται και η θετική στάση των Στωικών απέναντι στη μαγεία και την αστρολογία. Η πλειονότητα των φιλοσόφων του Στωικισμού αναγνώριζαν ότι υπάρχει η δυνατότητα να προβλεφθούν μελλοντικά συμβάντα από τη μαγεία και την αστρολογία. Ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει ότι «οι Στωικοί έχουν ανεχθεί κάθε μαντική. Συνδέουν την ύπαρξη της μαντικής με την ύπαρξη της πρόνοιας. Ο Ζήνων, προς ισχυροποίηση της πίστης των Στωικών στην μαντική, αναφέρει περιπτώσεις που προγνώσεις βγήκαν αληθινές».¹¹⁹ Ο Χρύσιππος, δίνοντας πίστη και λαμβάνοντας ως αληθινές τις προφητείες της μαντικής, απέδιδε την ισχύ τους στο γεγονός ότι καθετί ρυθμίζεται από την ειμαρμένη. Για τον Χρύσιππο, η μαντική τέχνη μπορούσε να χρησιμεύσει στην ανάλυση, εξήγηση, και τελικά κατανόηση των σημείων που δίνουν οι θεοί για την ανθρώπινη ζωή. Απέδιδε, δε, τη δύναμη των προφητειών στην παρατήρηση από αυτές των αναλλοίωτων σχέσεων που ενυπάρχουν στην τάξη του Σύμπαντος. Αναγνώριζε την ειμαρμένη ως το λογικό υπόβαθρο της μαντείας. Στη θέση αυτή του Χρύσιππου, ο Διογενιανός¹²⁰ αντέτασσε το επιχείρημα ότι, αν όλα είναι προκαθορισμένα από τη μοίρα, τότε ποια η πρακτική χρησιμότητα της μαντικής τέχνης; Για να ενισχύσει το επιχείρημά του, ο Διογενιανός χρησιμοποιεί, δε, το παράδειγμα του Ιωνά.¹²¹ Αν η μαντική τέχνη αποκαλύψει εύστοχα στον Ιωνά έναν κίνδυνο για τη ζωή του, και αυτός ενεργήσει αποτελεσματικά για να αποτραπεί ο κίνδυνος αυτός, τότε δεν θα είναι η μοίρα ο παράγοντας που ενήργησε για να σωθεί ο Ιωνάς, αλλά η μαντική. Αν όμως η μοίρα είναι ο παράγοντας που ελέγχει απόλυτα κάθε συμβάν στον κόσμο, άρα και το περιστατικό της διακινδύνευσης της ζωής του Ιωνά, η προειδοποίηση του μάντη και συνακόλουθα και όλη η μαντική τέχνη θα ήταν άνευ

¹¹⁹ Μπέρτραντ Ράσσελ, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α΄, μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015), σ. 431.

¹²⁰ Διογενιανός. Ήταν Έλληνας γραμματικός και παροιμιογράφος με καταγωγή από την Ηράκλεια του Πόντου, ο οποίος έζησε κατά την περίοδο του αυτοκράτορα Αδριανού.

¹²¹ Ο Ιωνάς ήταν προφήτης ο οποίος αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη. Έζησε κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Ο Θεός τον πρόσταξε να πάει στη Νινευή, η οποία ήταν εχθρική προς τους Ισραηλίτες πόλη, με αποστολή να πείσει τους αμαρτωλούς κατοίκους της να μετανοήσουν. Ο Ιωνάς όμως δεν υπάκουσε στην εντολή του Θεού. Αποφάσισε να μπει σε ένα πλοίο κι αντί να πάει στη Νινευή, πήγε στην πόλη Θαρσή. Από την οργή του Θεού για την ανυπακοή του Ιωνά ξέσπασε τέτοια θαλασσοταραχή, ώστε το πλοίο κόντεψε να βουλιάξει. Ο καπετάνιος του πλοίου, προκειμένου να σώσει το πλοίο, αποφάσισε να ρίξει κλήρο για να ανακαλύψει ποιος φταίει για την οργή του Θεού. Ο κλήρος έπεσε στον Ιωνά ο οποίος αναγκάστηκε να ομολογήσει το παράπτωμά του. Πέταξαν τον Ιωνά στη θάλασσα η οποία αμέσως ηρέμησε. Τον Ιωνά τον κατάπιε ένα κήτος. Στην κοιλιά του κήτους ο Ιωνάς ζήτησε συγχώρεση από τον Θεό. Το κήτος ξέβρασε τον Ιωνά στην ακτή και αυτός πήγε στη Νινευή να κηρύξει τον λόγο του Θεού.

πρακτικού αντικρίσματος και ως εκ τούτου περιττή. Υπήρχε, εξάλλου, και η άποψη στοχαστών της Στωικής φιλοσοφίας, όπως του ορθολογιστή Παναίτιου του Ρόδιου, ο οποίος υπήρξε αρνητής της μαντικής και της αστρολογίας.¹²²

Στην καθολική αιτιοκρατία και τον απόλυτο καθορισμό του Χρύσιππου αντιτάχθηκαν πολλοί στοχαστές, κατηγορώντας τον ότι έτσι καταργεί πλήρως την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου. Μια συστηματικά οργανωμένη σειρά αιτίων δέσμευε τον άνθρωπο στην αναγκαιότητα της μοίρας και του αφαιρούσε την ελεύθερη βούληση. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν η καθολική αιτιοκρατία καταργεί κάθε ελευθερία του ανθρώπου για πράξη. Και το ερώτημα αυτό, καθώς και όσα προαναφέρθηκαν για την ειμαρμένη, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το υπό εξέταση θέμα της αυτοκτονίας, διότι η επιλογή ενός ανθρώπου για εύλογη εξαγωγή από τη ζωή προϋποθέτει αναγκαστικά ελευθερία βουλήσεως. Τη δυσκολία να συνδυαστεί ο στωικός ντετερμινισμός με την ελευθερία της βούλησης σχολιάζει και ο Μπέρτραντ Ράσσελ, αποδίδοντάς τη στις εγγενείς αντιφάσεις της ηθικής και της θεολογίας των Στωικών. Κατά τον Ράσσελ, ένας Στωικός, στην ερώτηση πώς συμβιβάζεται ο ντετερμινισμός με την ελευθερία της βούλησης, θα απαντούσε ως εξής: το σύμπαν είναι ένα ενιαίο έμψυχο ον, η ψυχή του οποίου θα μπορούσε να ονομαστεί Θεός ή νους. Το σύμπαν αυτό είναι ελεύθερο. Ο Θεός επέβαλε από την αρχή τους όρους λειτουργίας του σύμπαντος, που θεωρούσε ότι θα έφερναν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Σε κάποιες περιπτώσεις, τα αποτελέσματα δεν είναι άριστα αλλά υπάρχουν μικρές αστοχίες, τις οποίες πρέπει ο άνθρωπος να υπομείνει προς χάριν της γενικής ισορροπίας και αρμονίας. Το ανθρώπινο ον αποτελείται κατά ένα μέρος του από θείο πυρ και κατά ένα άλλο μέρος του από πηλό. Το μέρος του ανθρώπου που αποτελείται από θείο πυρ είναι μέρος του Θεού. Όταν το μέρος του ανθρώπου που είναι μέρος του θεού ενεργεί ενάρετα, ενεργεί και ελεύθερα. Στις περιπτώσεις αυτές η ανθρώπινη βούληση είναι ελεύθερη.¹²³

Το θέμα τού πώς συμβιβάζεται ο ντετερμινισμός με την ελευθερία της βούλησης τίθεται ως εξής: Από τη μία πλευρά, το σύμπαν είναι ένα ενιαίο σύνολο εντός του οποίου ό,τι συμβαίνει οφείλεται σε προγενέστερα αίτια. Από την άλλη πλευρά είναι η θέληση του ατόμου η οποία διακρίνεται από δυναμική αυτονομία καθώς κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να οδηγηθεί να πράξει κάτι που δεν επιθυμεί από εξωτερικά αίτια. Κατ' ουσίαν,

¹²² Τσέλλερ-Νεστελε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση από την δέκατη Τρίτη έκδοση Χ.Θεοδωρίδη, (Αθήνα: Βιβλιοπολείον της «Εστίας», 2018), σ. 317.

¹²³ Μπέρτραντ Ράσσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α΄*, μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015), σ. 446.

πρόκειται για αδιέξοδο, το οποίο διαπιστώνει και ο Γιώργος Αραμπατζής στο βιβλίο *Από την Στοά στο Βυζάντιο*, αναφέροντας ότι η απόλυτη πίστη στην ειμαρμένη «προκάλεσε δυσφορία στους Στωικούς που αναζητούσαν έναν τρόπο να προσδώσουν κάποιο ηθικό νόημα στην ανθρώπινη βούληση».¹²⁴

Στην προσπάθεια να εξομαλυνθεί η αντίφαση αυτή προτάθηκαν διάφορες λύσεις. Ο Χρύσιππος, στο πλαίσιο αυτό, και απαντώντας στην επίκριση ότι η στωική αιτιοκρατία καταργεί την ελευθερία της βούλησης, κατ' αρχήν έδωσε τον εξής ορισμό της ειμαρμένης: μια ορισμένη, οφειλόμενη στη φύση, οργανωμένη διάταξη των πάντων που διαρκεί αιώνια, όπου συμβάντα έχουν ως αιτίες προγενέστερα συμβάντα και αποτελούν την αιτία μεταγενέστερων συμβάντων, εμπλεκόμενα έτσι σε μια απαραβίαστη αλληλουχία αιτίων-αιτιατών.¹²⁵ Κατά τον Χρύσιππο, για όλα τα πράγματα υπάρχει αναγκαιότητα και οτιδήποτε επιβάλλεται από ανάγκη απορρέει αναγκαστικά από τη μοίρα. Υπό την εποπτεία της μοίρας βρίσκεται οτιδήποτε έχει συμβεί, συμβαίνει τώρα ή θα συμβεί στο μέλλον. Η μοίρα εμφανίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ως η απόλυτη αιτιακή αλυσίδα πραγμάτων και καταστάσεων, ένας ατελείωτος αιτιακός σύνδεσμος από τον οποίο δεν μπορεί να εξαιρεθεί κάποιο συμβάν. Η νομοτέλεια αυτή είναι αναγκαία και για τη διασφάλιση της δυνατότητας εξήγησης του κόσμου με βάση τον φυσικό νόμο. Για να είναι δυνατή αυτή η εξήγηση, δεν μπορεί να υπάρχουν συμβάντα τυχαία ή συμβάντα που δεν βρίσκονται σε απόλυτη συνάρτηση με συμβάντα που έχουν προηγηθεί ή ακολουθούν. Η νομοτέλεια αυτή για τον Στωικισμό ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Μόνο η άγνοια των αιτίων μπορεί να δικαιολογήσει την άποψη ότι κάτι θα μπορούσε να εμποδίσει αυτά που είναι να συμβούν από το να συμβούν. Ο Μάρκος Αυρήλιος πίστευε ότι όλα τα πράγματα μέσα στον κόσμο συνδέονται και έχουν σχέση μεταξύ τους. Θεωρούσε πως ό,τι συμβεί στον κάθε άνθρωπο ήταν προορισμένο να συμβεί σε αυτόν, από τα βάθη της αιωνιότητας. Η περιπλοκή, δε, των συμβάντων που οδήγησαν στο γεγονός που συνέβη σε κάθε άνθρωπο, συνδεόταν από πάντα με την ύπαρξή του.¹²⁶

Στη συνέχεια, ο Χρύσιππος, προσπαθώντας να απαντήσει στην κριτική ότι η στωική αιτιοκρατία καταργεί στην ουσία κάθε δυνατότητα ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου, διαχώρισε τα αίτια σε εξωτερικά και εσωτερικά. Για να κάνει πιο σαφή τη

¹²⁴ Γεώργιος Αραμπατζής, *Από τη Στοά στο Βυζάντιο-Βίος και σύστημα στη στωική συνέχεια* (Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα), σ38.

¹²⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εις Εαυτόν*, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θυραθέν 2008) σ. 42.

¹²⁶ Μπέρτραντ Ράσσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ. 444.

διάκριση των αιτίων, ο Χρύσιππος πήρε ως παράδειγμα έναν κυλιόμενο κύλινδρο ο οποίος βρίσκεται σε μια επίπεδη επιφάνεια. Ο κύλινδρος αυτός έχει τη δυνατότητα να κυλήσει. Προϋπόθεση όμως για να κυλήσει είναι ένα εξωτερικό αίτιο, μια εξωτερική ώθηση που θα δοθεί στον κύλινδρο. Αλλά και ένα εσωτερικό αίτιο προερχόμενο από τη φύση του, το σχήμα του κυλίνδρου που του επιτρέπει να κυλήσει. Τα αίτια αυτά προσδιορίστηκαν από τον Χρύσιππο ως εξής: Το εξωτερικό αίτιο, δηλ. η ώθηση, ονομάστηκε «*συνεργόν και προκαταρκτικόν*». Το εσωτερικό αίτιο, δηλ. η τεχνική δυνατότητα του κυλίνδρου να κυλήσει, ονομάστηκε «*προηγούμενο και αυτοτελές*». Και τα δύο αίτια είναι εξίσου απαραίτητα για να πραγματοποιηθεί μια κίνηση του κυλίνδρου. Από την ορολογία του Χρύσιππου φαίνεται πως αξιολογεί τις εσωτερικές ιδιότητες ενός πράγματος, ως πιο σημαντικές για την κίνηση.¹²⁷

Από τα προηγηθέντα προκύπτει ότι, για να ενεργήσει κάτι ή κάποιος, χρειάζεται κατ'αρχήν ένα εξωτερικό ερέθισμα. Αλλά η επιλογή του τρόπου αντίδρασης στο εξωτερικό ερέθισμα ρυθμίζεται από την εσωτερική δομή του υποκειμένου. Οι εξωτερικές αιτίες κατά τον Χρύσιππο δημιουργούν στον άνθρωπο εντυπώσεις. Το πώς όμως θα αντιδράσει ο άνθρωπος σε αυτές είναι κάτι που εξαρτάται από τον εσωτερικό του κόσμο. Οι εξωτερικές αιτίες οφείλονται στην δράση της ειμαρμένης αλλά δεν επαρκούν για να συντελεστεί μια δράση. Μια πράξη είναι κατ' ανάγκη αποτέλεσμα συλλογισμών, σταθμίσεων και αποφάσεων του εσωτερικού κόσμου του ατόμου. Ο Χρύσιππος συνεπώς θεωρεί ότι μια ανθρώπινη ενέργεια προκύπτει από τον συνδυασμό μιας εντύπωσης που προκαλούν τα ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου και μιας εσωτερικής ανταπόκρισης σε αυτά. Διατυπωμένο με διαφορετικό τρόπο, οι εξωτερικές αιτίες, διαχωρισμένες σε φυσικές και κοινωνικές, δρουν για τους Στωικούς φιλοσόφους ως κίνητρα που οδηγούν σε δράση, αλλά το περιεχόμενο και η κατεύθυνση της πράξης είναι αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής και απόφασης του δρώντος προσώπου.¹²⁸ Οι Στωικοί όχι μόνο δεν καταλήγουν σε ηθικό ντετερμινισμό αλλά δεν αποδέχονται και την απόλυτη βουλησιαρχία, τοποθετώντας την ανθρώπινη δράση μέσα σε πλαίσια χαραγμένα από τους νόμους της φύσης και τους κοινωνικούς περιορισμούς. Για τους Στωικούς η ανθρώπινη ηθική συνδέεται αναπόσπαστα με τη φύση, εφόσον ο άνθρωπος αναπτύσσει την ηθική του ως ον από τη φύση του κοινωνικό.

¹²⁷ Α. Α. Λονγκ, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990) σ. 266.

¹²⁸ Ελένη Καραμπατζάκη, Ποσειδώνιος Απαμεινός ή Ρόδιος, *Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη*, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2011), σ. 45.

Όμως, τόσο ο Αριστοτέλης όσο και οι Στωικοί δεν έθεσαν ως κριτήριο για να θεωρηθεί μια πράξη εκούσια να μπορεί ο δρών να πράξει και διαφορετικά. Το κριτήριο που έθεσαν είναι να ενεργεί εσκεμμένα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου υπάγεται στον γενικό αιτιακό νόμο.¹²⁹ Τα χαρίσματα με τα οποία γεννιέται κάθε άνθρωπος είναι το δώρο της ειμαρμένης προς αυτόν. Μόλις γεννηθεί, κάθε άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τα ερεθίσματα του περιβάλλοντός του. Ο χαρακτήρας του είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των προσωπικών χαρισμάτων που έλαβε από τη ειμαρμένη και των εξωτερικών ερεθισμάτων που λαμβάνει από το περιβάλλον του. *Ο λόγος που καθορίζει κάθε άνθρωπο είναι ο δικός του λόγος. Η καθολική αιτιακή αρχή αποκτά συγκεκριμένη, ατομικά προσδιορισμένη ταυτότητα, σε κάθε διαφορετικό άνθρωπο. Και εφόσον ο λόγος του ατόμου είναι ο πραγματικός εαυτός του, έχει νόημα η διάκριση ανάμεσα σε εξωτερικές και εσωτερικές αιτίες, και ο κάθε άνθρωπος έχει την προσωπική επιλογή της ευλόγου εξαγωγής από τη ζωή όταν το κρίνει σκόπιμο.*

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε δύο ζητήματα. Το πρώτο ζήτημα ήταν η στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού από την πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στην ηθικοκεντρική-ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των ελληνιστικών σχολών και κατ' επέκταση του Στωικισμού, που αφορά πιο άμεσα την μελέτη. Από την αναζήτηση της ιδανικής πολιτικής κοινότητας στην οποία θα μπορούσε το άτομο να ευημερήσει, η φιλοσοφία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους οδηγήθηκε στην ανάπτυξη της ατομικής ηθικής, που θα οδηγούσε τον φορέα της στην ευδαιμονία, ανεξαρτήτως εξωτερικών συνθηκών. Η φιλοσοφία, κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, έγινε πιο εσωτερική, πιο πρακτική, πιο προσιτή σε πλατιά λαϊκά στρώματα, προσανατολισμένη να βοηθήσει τον άνθρωπο να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της καθημερινότητάς του.

Το δεύτερο ζήτημα το οποίο διερεύνησε η παρούσα μελέτη έχει να κάνει με τα ειδικότερα ενδιαφέροντα της φιλοσοφίας κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Καθώς η Στωική φιλοσοφία, ενεργώντας στο πλαίσιο των ελληνιστικών σχολών φιλοσοφίας, εστίασε την προσοχή της στο να παράσχει στον άνθρωπο βοήθεια στην αντιμετώπιση ζητημάτων της καθημερινότητας, στράφηκε στην αντιμετώπιση υπαρξιακών θεμάτων όπως είναι ο φόβος του θανάτου. Η στροφή αυτή της Στωικής φιλοσοφίας στην αντιμετώπιση υπαρξιακών θεμάτων όπως ο φόβος του θανάτου, της

¹²⁹ Βλ. 117 σ. 268.

έδωσε αναγνώριση και δημοφιλία την οποία διατηρεί ακόμα και σήμερα. Βιβλία με τις θέσεις του Μάρκου Αυρήλιου, του Επίκτητου και του Σενέκα γνωρίζουν αναρίθμητες ανατυπώσεις.

4.1 Στροφή της φιλοσοφίας από την πολιτική φιλοσοφία των Πλάτωνα και Αριστοτέλη στην εσωστρεφή ηθική φιλοσοφία των ελληνιστικών χρόνων.

Κατά τον Μπέρτραντ Ράσσελ, τον 3ο αιώνα π.Χ. *«για τους περισσότερους ανθρώπους ο φόβος πήρε την θέση της ελπίδας και στόχος της ζωής τους έγινε όχι η θετική δημιουργία αλλά η αποφυγή της δυστυχίας. Η ηθική γίνεται ατομική και κυριαρχεί στην ζωή του ανθρώπου. Η φιλοσοφία δεν είναι πια η πύρινη στήλη που πάει μπροστά καθοδηγώντας τους λίγους που χωρίς φόβο αναζητούν την αλήθεια, αλλά μετατρέπεται σε ένα φορητό νοσοκομείο που ακολουθεί όσους μάχονται τον αγώνα της ζωής για να περιμαζέψει αδύναμους και τραυματίες»*.¹³⁰ Οι ελληνιστικές σχολές, και κατ' επέκταση η Στωική Φιλοσοφία η οποία ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, ανταποκρινόμενες στις απαιτήσεις της εποχής, απευθύνθηκαν σε κουρασμένους ανθρώπους τους οποίους είχε καταβάλει η απογοήτευση. Έστρεψαν το ενδιαφέρον τους από την έρευνα για το ποιοι νόμοι και ποιου είδους διακυβέρνηση θα κάνει πιο ευτυχισμένα τα άτομα, στην προσπάθεια του ατόμου να γίνει ευτυχισμένο, ανεξαρτήτως εξωτερικών συνθηκών, καλλιεργώντας τον εσωτερικό του κόσμο. Απομακρυνόμενοι από την πολιτική θεωρία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, εστίασαν σε μια ηθική φιλοσοφία ως στήριγμα του ατόμου, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στην προσπάθεια του ανθρώπου για ενάρετο βίο, κατάκτηση της εσωτερικής γαλήνης, της αταραξίας και της αλυπίας. Από την αναζήτηση της ιδανικής διακυβέρνησης, η οποία θα διασφαλίσει την ευημερία του κοινωνικού συνόλου, εστίασαν στην προσωπική ευημερία του ατόμου ανεξαρτήτως διακυβέρνησης και εξωτερικών συνθηκών.

4.2 Στροφή της Στωικής φιλοσοφίας σε υπαρξιακά ζητήματα όπως είναι η αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου.

Στο πλαίσιο αυτό, και ενεργώντας ως συμπαραστάτης στα υπαρξιακά ζητήματα όσων την ακολουθούσαν, η Στωική Φιλοσοφία ασχολήθηκε με την προετοιμασία του ανθρώπου για την άφοβη μετάβαση στον μεταθανάτιο κόσμο, πριν από τον χριστιανισμό, και με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι το έκανε ο Χριστιανισμός. Οι θέσεις της

¹³⁰ Μπέρτραντ Ράσσελ, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015) σ. 389.

Στωϊκής φιλοσοφίας για το τι συμβαίνει στην ψυχή αφού αυτή διαχωριστεί από το σώμα είναι διατυπωμένες με σαφήνεια. Οι Στωϊκοί δεν πίστευαν στη μετενσάρκωση της ψυχής και δεν αναγνώριζαν την ύπαρξή της προ της γέννησης του σώματος. Οι Στωϊκοί έρχονταν σε αντίθεση τόσο με τον Πλάτωνα (καθώς δεν αναγνώριζαν την αθανασία της ψυχής) όσο και με τον Επίκουρο (καθώς δεν αποδέχονταν την ολοκληρωτική εξαφάνισή της μετά τον θάνατο). Για τους Στωϊκούς, οι ψυχές των όντων που δεν διέπονταν από τον Λόγο, πέθαιναν με τον θάνατο του σώματος, οι ψυχές όσων όμως διέπονταν από τον Λόγο εξακολουθούν να υπάρχουν για ορισμένο χρονικό διάστημα με «ελάσσιμα μορφή ύπαρξης».¹³¹ Για τον Χρύσιππο, οι ψυχές των σοφών, οι οποίοι διήγαν ενάρετη ζωή, αφού απελευθερωθούν από το σώμα γίνονται σφαίρες, περιπλανώνται ανάμεσα στα ουράνια σώματα και άλλες επιβιώνουν για μικρότερο, άλλες για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Το απώτερο χρονικό διάστημα επιβίωσης για όλες τις ψυχές είναι η επόμενη συμπαντική εκτύρωση.¹³² Ο Κλεάνθης αναγνώριζε την επιβίωση μετά τον θάνατο σε όλες τις ψυχές, κάνοντας όμως τη διευκρίνιση ότι οι ψυχές των αδύναμων ανθρώπων είναι ασταθείς και ζουν για μικρότερο χρόνο, δεν φτάνουν μέχρι την επόμενη εκτύρωση. Και ο Ποσειδώνιος πίστευε στην επιβίωση των ψυχών μέχρι την επόμενη εκτύρωση. Για τον Παναίτιο, όταν χάνεται το σώμα χάνεται και η ψυχή.

Ακόμα όμως και οι Στωϊκοί που πίστευαν στην επιβίωση της ψυχής για περιορισμένο χρονικό διάστημα, δεν προσδιόριζαν την αίσθηση που θα είχε ο άνθρωπος μετά τον θάνατό του και πριν η ψυχή του χαθεί με την επόμενη εκτύρωση. Ο Σενέκας έκανε σαφή παραλληλισμό της αίσθησης που θα βίωνε ο άνθρωπος αφού πεθάνει με την αίσθηση που βίωσε και πριν γεννηθεί. Οι Στωϊκοί φιλόσοφοι δεν εστίαζαν στο τι θα γίνει μετά τον θάνατο. Αντ' αυτού, εστίασαν στον τρόπο με τον οποίο θα είναι εύκολο σε έναν άνθρωπο να φύγει από τον κόσμο αυτό όταν έρθει η ώρα, τουτέστιν, στον τρόπο που μπορεί να ζήσει μια ολοκληρωμένη ζωή. Και ολοκληρωμένη ζωή είναι η ζωή που ζει κανείς ενάρετα.

Τα τελευταία χρόνια η Στωϊκή φιλοσοφία έχει γίνει ιδιαίτερα επίκαιρη, κατ' αρχήν γιατί απαντά στο ερώτημα πώς πρέπει να ζει κανείς. Επιπλέον, οι Στωϊκοί, κυρίως, δε, ο Σενέκας, υποστηρίζουν ότι η επίγνωση του πεπερασμένου της ύπαρξής μας οδηγεί σε πληρέστερη βίωση της ζωής. Ο Στωικισμός ασχολήθηκε πολύ νωρίς με υπαρξιακά θέματα όπως το πώς ο φόβος του θανάτου επιδρά στον τρόπο ζωής μας, και έθεσε τόσο

¹³¹ Νίκος Δ. Κουτσός, *Επίκτητος Ψυχικές Λειτουργίες και Προσωπικότητα*, Ιωάννινα 2015, σ. 36.

¹³² Όπως 121.

νωρίς το θέμα της ευθανασίας, το «δικαίωμα στον θάνατο». Για τον Σενέκα, το να πεθαίνεις καλά ήταν κάτι εξαιρετικά σημαντικό. Και το να πεθαίνεις καλά σήμαινε αποδοχή του θανάτου με ηρεμία πνεύματος και επιλογή του χρόνου και του τρόπου αποχώρησης από την ζωή. Στο έργο του *Περί της Συντομίας της Ζωής* έγραψε: «χρειάζεται μια ολόκληρη ζωή για να μάθεις πώς να ζεις και —ίσως αυτό να σε εκπλήξει πιο πολύ— χρειάζεται μια ολόκληρη ζωή για να μάθεις να πεθαίνεις. Δεν είναι τα χρόνια ούτε οι μέρες αλλά ο νους αυτό που καθορίζει ότι έχουμε ζήσει αρκετά».¹³³

Ο λόγος, δε, για τον οποίο οι Στωικοί άσκησαν τόσο ισχυρή επιρροή κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, και εξακολουθούν να επηρεάζουν ακόμα και σήμερα (όπου κείμενα του Σενέκα και το *Τὰ Εἰς Ἐαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου μεταξύ άλλων, γνωρίζουν πολλές ανατυπώσεις), είναι το ότι καθόρισαν την ατομική ευθύνη στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Στο επίκεντρο της Στωικής διδασκαλίας βρισκόταν ο άνθρωπος, και το ζητούμενο ήταν η εκ μέρους του κατάκτηση μόνιμης ευτυχίας και αδιατάρακτης γαλήνης. Στο ηθικό σύστημα των Στωικών, κυριαρχεί η σωκρατική νοησιарχία, η βέβαιη πεποίθηση ότι «*ἡ διάνοια ο λόγος και μόνον αυτός είναι υπεύθυνος για την ευδαιμονία*».¹³⁴ Ο Στωικός σοφός είναι ήρεμος και αυτάρκης. Σε αντίθεση με τον χριστιανό πιστό που ζει ελπίζοντας να λάβει τη χάρη του θεού, ο στωικός δεν ελπίζει τίποτε και δεν περιμένει από κανέναν να του χαρίσει το ύψιστο αγαθό. Αντίθετα, γνωρίζει πως το τελευταίο βρίσκεται μέσα του και εξαρτάται από την καλή χρήση του λόγου του. Οι Στωικοί στόχευαν στην αυτοτέλεια της ευδαιμονίας η οποία θα κατορθωνόταν από την κατάκτηση της αρετής στην παρούσα ζωή.

Εξίσου σημαντική —και διαχρονικά αναγνωρισμένη— είναι και η διάκριση που έκανε ο Επίκτητος μεταξύ των πραγμάτων που είναι στη δύναμή μας (*τὰ ἐφ’ ἡμῖν*) και των πραγμάτων που δεν είναι στη δύναμή μας (*τὰ οὐκ ἐφ’ ἡμῖν*).¹³⁵ Στη δύναμή μας βρίσκεται η γνώμη που σχηματίζουμε για κάτι, η επιθυμία ή η αποστροφή για κάτι — με μια λέξη, κάθε ενέργεια και σκέψη μας. Στη δύναμή μας δεν είναι το σώμα μας, η περιουσία, η υπόληψη και τα αξιώματα — με μια λέξη, ό,τι δεν είναι δική μας υπόθεση. Η ιδέα αυτή είναι επίκαιρη ακόμα και σήμερα. Στο πλάι της, θα μπορούσαμε να

¹³³ James s. Romm, Σενέκας περί θνητότητας, Στοχασμοί για το Τέλος της Ζωής, μετάφραση Βιολέτα Ζεύκη, (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα 2018) σ.63.

¹³⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εἰς Ἐαυτόν*, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θυραθέν 2008) σ. 24.

¹³⁵ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, Μετάφραση Εισαγωγή Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2010 σ. 17.

προσθέσουμε ότι η υπερεκτίμηση όσων δεν είναι στη δύναμή μας αποτελεί την αιτία της δυστυχίας μας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατά τον Α.Γκρείλινγκ η στάση της Στωικής φιλοσοφίας για την αντιμετώπιση του υπαρξιακού ζητήματος του φόβου του θανάτου συνοψίζεται στην φράση του Κικέρωνα «μαθαίνοντας κανείς να φιλοσοφεί είναι σαν να μαθαίνει και πως να πεθάνει». Για τον Α.Γκρείλινγκ η έννοια της φράσης του Κικέρωνα είναι ότι «η ορθή κατανόηση του θανάτου βοηθάει το άτομο να απελευθερωθεί από τον φόβο που του προκαλεί ο θάνατος, και να ζει με μεγαλύτερη αυτονομία». ¹³⁶

....τούτο εδώ το παρόν χάρισε το στον εαυτό σου... Μάρκος Αυρίλιος

¹³⁶ Α. Γκρειλίνγκ Η Ιστορία της φιλοσοφίας, Μετάφραση Πέτρος Γεωργίου (Αθήνα εκδόσεις Πάττακη 2019).

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Αραμπατζής Γεώργιος, Από τη Στοά στο Βυζάντιο-Βίος και σύστημα στη στωική συνέχεια, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2016.

Δήμου Νίκος, ο Έλληνας Βούδας, Αθήνα εκδόσεις Νεφέλη, 1984.

Επίκτητος, Εγχειρίδιον, Μετάφραση Εισαγωγή Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2010.

Καραμπατζάκη Ελένη, Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος Ελληνιστική φιλοσοφία και Επιστήμη, Εισαγωγή, φιλοσοφική ερμηνεία, σχόλια, Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος 2011.

Κορμάς Παναγιώτης, Στωική και Επικούρεια φιλοσοφία, Απαρχή της γνωσιακής νευροψυχολογίας, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2021.

Κουτσός Νίκος, Επίκτητος Ψυχικές Λειτουργίες και Προσωπικότητα, Ιωάννινα: 2015.

Κανελλοπούλου Μαρία –Μπότη, Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουνάτση, Βιοηθικοί Προβληματισμοί II Το πρόσωπο, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ, 2015.

Μαντζανάς Μιχαήλ, η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο, ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων, Αθήνα: Εκδόσεις Τέχνης Οίστρος, 2012.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζα, Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειες Υποτυπώσεις, Μετάφραση σημειώσεις Στηλιανός Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη Εκδόσεις Ζήτηρος 2002.

Πελεγρίνης Θεοδόσιος, Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα Β έκδοση, 1998.

Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική, Αθήνα: Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα Ε.Ε, 2003.

Πλάτων, Φαίδων περί ψυχής, Εισαγωγή μετάφραση σχόλια Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2007.

Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002.

Τσούνα Βούλα, Γνώση Ηδονή Ευδαιμονία, Μετάφραση Δημήτρης Μιχαήλ, Αθήνα Εκδόσεις Εκκρεμές, 2013.

ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Α.Α.Λονγκ, Επίκτητος ο Δρόμος για την Ελευθερία, Η πυξίδα των Στωικών, Εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2019.

Α. Α. Λονγκ, Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί, μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου Β έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990 σ. 183.

Αυρήλιος Μάρκος, Τα Εις Εαυτόν, εισαγωγή μετάφραση σχόλια Γιάννης Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη Εκδόσεις Θυραθέν, 2008.

Γκρειλίνγκ Α. Η Ιστορία της φιλοσοφίας, Μετάφραση Πέτρος Γεωργίου, Αθήνα Εκδόσεις Πατάκη, 2006.

Κόλμαν Τζάνετ, Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, Αθήνα Εκδόσεις Κριτική, 2005.

Κικέρων, Όταν σκέφτομαι τον θάνατο, Αθήνα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003.

James s. Romm, Σενέκας περί θνητότητας, Στοχασμοί για το Τέλος της Ζωής, μετάφραση Βιολέτα Ζεύκη, Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα 2018.

Μπέρτραντ Ράσσελ, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας Α', μετάφραση σχόλια Αιμίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα Εκδόσεις Αρσενίδη, 2015.

Τσέλλερ-Νεστελε, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, μετάφραση από την δέκατη Τρίτη έκδοση Χ.Θεοδωρίδη, Αθήνα Βιβλιοπολείον της «Εστίας», 2018.

Σενέκας, για μια ευτυχισμένη ζωή, μετάφραση εισαγωγή σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, 10^η έκδοση Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015.

HEGEL G.W.F., Επίκτητος Διατριβή Α', Μετάφραση Ι.Σ.Χριστόδουλου Δ-Ν Ιωάννιδου, φιλοσοφία των Στωικών, Θεσσαλονίκη Εκδόσεις Ζήτηρος, 2002.

ΑΡΘΡΑ

Ελένη Μ. Καλοκαιρινού, οι Στωικοί για τον θάνατο την αυτοκτονία και την ευθανασία, Εταιρία Κυπριακών Σπουδών, Πρακτικά του Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 29 Απριλίου –Μαΐου 2008.

Δραγώνα-Μονάχου Μ., Ευθανασία το σημαντικότερο πρόβλημα της Βιοηθικής/Βιοηθικά 4 (2) Σεπτέμβριος 2018,σ 2-10.

Μαρία Κ. Χωριανοπούλου, Το εννοιολογικό πλαίσιο των βιοηθικών προβλημάτων: ένας ενδεικτικός σχολιασμός/Βιοηθικά 4 (2) Σεπτέμβριος 2018,σ27-40.